F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXII. évfolyam **2015. 3. szám**

E számunk szerzői

Bodovics Éva Judit (PhD hallgató, ELTE BTK TDI),
Bozó Bence Péter (PhD hallgató, ELTE BTK TDI),
Kárpáti Attila István (PhD hallgató, ELTE BTK TDI),
Kósa László (akadémikus, professor emeritus, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék),
Nagy János (Budapest Főváros Levéltára, levéltáros; PhD hallgató, ELTE BTK TDI),
Somogyi László (levéltáros, MNL Pest Megyei Levéltára; PhD hallgató, ELTE BTK TDI)

ELTE BTK = Eötvös Loránt Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar;
MNL = Magyar Nemzeti Levéltár; TDI = Történelemtudományi Doktori Iskola

*

Lapunkat támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap és Budapest Főváros Levéltára

*

A címlapon
„Miskolczi vész”
Vasárnapi Újság, 1878. szetember 29. 626. p.

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Nyomta DIAVÁR Kft
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXII. évfolyam 2015. 3. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 32 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: Oborni Teréz, titkára: Polonkai Éva.

Szerkesztőség: Kenyeres István főszerkesztő. Dreska Gábor, Oross András, Sarusi Kiss Béla, Sipos András (felelős szerkesztő) szerkesztők, Polonkai Éva szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék (1088 Budapest, Múzeum körút 6-8.) és Budapest Főváros Levéltára (1135 Budapest, Teve utca 3-5.).

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

Honlap: www.fonsfolyoirat.hu

E-mail: info@fonsfolyoirat.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat és lemezeket nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

KÖRNYEZETTÖRTÉNET, TERMÉSZETI KATASZTRÓFÁK, JÁRVÁNYOK

Válogatás az ELTE BTK Történelemtudományok

Doktori Iskola Művelődéstörténeti Program

2014. június 12-én tartott

műhelykonferenciájának előadásaiból

KÓSA LÁSZLÓ

„KÖRNYEZETTÖRTÉNET, TERMÉSZETI KATASZTRÓFÁK, JÁRVÁNYOK" AZ ELTE MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANSZÉK OKTATÁSI PROGRAMJÁBAN

Műhelykonferenciánk sokrétű tematikája tömören fogalmazva így összegezhető: ember és természet kapcsolata. Bármennyire szerteágaznak az egyes előadások témái, mind besorolható ebbe a meghatározásba. Bevezetőmben a Művelődéstörténeti Tanszék oktatási és doktori programjának ide vonatkozó fontos ágazatát tekintem át. Előre engedelmet és megértést kérek, hogy alighanem az átlagnál többet fogok a magam szerepéről beszélni. A dolog természetéből adódik, nem szerénytelenségből. Tanszéktörténeti szempontból van mit áttekinteni, mert ez az igen széles témakör több mint két évtizede folytonosan része a Művelődéstörténeti Tanszék oktató munkájának. Kezdete megelőzte, hogy — a nemzetközi érdeklődést tetemes késéssel követve — idehaza is nagyobb figyelem fordult az ember és természet kapcsolatának történeti vizsgálata felé.

Legyen szabad néhány önéletrajzi mozzanatot említenem. Történész kollégák bizonyára sokan átélték azt az élményt, amit magam is, hogy ismerkedve levéltári forrásokkal, szembe találták magukat a természeti táj alakulásáról szóló utalásokkal, az emberi munka természetátalakító hatásával, ember és természet konfliktusaival vagy éppen lokális katasztrófatörténetekkel. Az ilyen adatok az én érdeklődésemet csaknem kezdettől lekötötték. Később egy részüket feldolgoztam vagy dokumentumként közöltem, de mégsem a történetkutatás, hanem a néprajz vezetett közelebb a tematikához. Igaz, meglehetősen távolról indulva, a kultúra táji-regionális tagolódását vizsgálva, a tapasztalható különbségek okozói között a természeti adottságok szembetűnő szerepe ragadta meg figyelmemet.

Viski Károly, Kádár László, Mendöl Tibor és mások néprajz és földrajz határán járó, úttörő tanulmányai gyakoroltak rám hatást és ösztönöztek.[1] A tárgyba vágó első publikációm 1982-ben jelent meg.[2] Azért kell említenem, mert ez

1 Visky Károly: Etnikai csoportok és vidékek. Bp., 1938.; Kádár László: A magyar ember a magyar tájban. In: A magyar nép. Szerk.: Bartucz Lajos. Bp., 1943. 69–90.; Mendöl Tibor: Ember és táj. In: Néprajzi tanulmányok I. Bp., 1949. 20–29.

2 Kósa László: Ember és táj. Jegyzetek a magyar nép környezetalakító munkájáról. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk.: Módy György közre működésével Balassa Iván és Ujváry Zoltán. Debrecen, 1982. 15–20.

szolgált belépőmül egy évtizeddel később abba előadás-sorozatba, amelyet R. Várkonyi Ágnes kezdeményezett karunkon „történeti ökológia” cím alatt. Az elnevezést akkoriban többen vitatták, ma is vitatják, pedig pontosan kifejezte az ember és természet viszonyát. Az említett sorozatban három féléven át minden héten más - elsősorban nem ELTÉ-s - előadó tartott előadást a legváltozatosabb tárgyakról. A Művelődéstörténeti Tanszék betársult a szervezésbe. A nagy érdeklődésre tekintettel az elhangzott előadások többsége tanulmánnyá átdolgozva, kötetbe szerkesztve megjelent és mint tudományos újdonság kedvező szakmai visszhangot váltott ki.[3] Előszavát a szerkesztők közösen írták, R. Várkonyi Ágnes elméleti-historiográfiai dolgozata zárta a könyvet. A kötetben a Művelődéstörténeti tanszéket Várkonyi Gábor és magam képviseltük, mindketten a fürdőkultúra múltjával foglalkozó dolgozattal.

Az 1980-as évek végétől törekedtem arra, hogy az ember és természet kapcsolata helyet kapjon órakínálatunkban, de meg kell jegyeznem, hogy ez kezdetben némileg kuriozitásnak tűnt föl az akkoriban a mainál jóval fokozottabb mértékben politikatörténeti tartalmú egyetemi oktatásban. Mint említettem, a történeti ökológiai előadássorozat is újdonság volt a Bölcsészettudományi Karon. Háttérként nem mellőzhető az utalás arra az ismert folyamatra, hogy a hagyományos és nem lebecsülendő múltú természetvédelem Magyarországon egyre inkább társadalmi ügy lett, sőt politikummá vált a természeti környezet állapota. A világviszonylatban jelentkező trendek súlyának nyilvánvaló növekedését aligha kell hangsúlyoznom. Ezek a változások tükröződtek az egyetemen a hallgatói érdeklődésben. A jó értelemben vett társadalmi és tudományos divatokat követve bővült a témakör iránt érdeklők száma. Mind több komolyan környezettudatos hallgatóval találkoztunk, aki szakdolgozati témaválasztásával is tanúsította, nyomatékosította érdeklődését.

R. Várkonyi Ágnes folytatta a történeti ökológiának nevezett tudományterülettel foglalkozást hasonló előadássorozat keretében, elsősorban kora-újkori súlypontokkal. Tanszékként, szervezeti egységként utóbb nem vettünk részt benne. Más formában vittük tovább az ügyet. A Művelődéstörténeti Tanszék órakínálatában 1988 őszén hirdettem meg először az Osztrák-Magyar Monarchia fürdőéletéről szóló speciálkollégiumot. Eredeti célja az volt, hogy a polgári mentalitás és életmód egyik karakteres megvalósulását képviselje oktatásban. A természet és erőforrásai iránt az újkorban megélénkült érdeklődésben a fölvilágosodás, az

3 Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes és Kósa László. Bp., 1993.

ipari forradalom és a modern urbanizáció hatásai nyomán összetett jelenségként alakult ki a modern fürdőélet. Találkozott és összefonódott benne a gyógyulás, roborálódás, tisztálkodás, szórakozás, társasélet. A szabadidő eltöltésének korábban nem ismert formájában mutatkozott meg ember és természet új és sokrétű kapcsolata. Ismétlődően általában minden negyedik szemeszterben került sor erre az előadásra, utoljára 1999 tavaszán. Az érdeklődés illusztrálásaként említem, hogy az első alkalommal mindössze öten jelentkeztek. Köztük kettőnek a fölmenői között egy-egy fürdőbérlő és fürdőorvos akadt, egyikük pedig cseh hallgatóként egyenesen Karlsbadból jött magyar szakra Budapestre. Később az érdeklődés csúcsán az egyik vizsgaidőszakban 89-en kollokváltak ebből a speciális kollégiumból. Meg kell jegyeznem, hogy köztük számosan nem történelem szakos bölcsészek, miután a Művelődéstörténeti Tanszék kurzusainak egy része választható közismereti óraként számukra fölvehető volt. A többszöri előadás és az újabb kutatási eredmények segítettek abban, hogy a gyarapodó anyagból monográfiát írjak, mely 1999-ben jelent meg.[4] A frankfurti nemzetközi könyvvásárra, ahol Magyarország abban az évben díszvendég volt, egyidejűleg németül is kiadták.[5] Miután könyv alakban hozzáférhető vált a kurzus, óraként többé nem hirdettem meg. A fürdőkultúrára vonatkozó legfontosabb eredmények azonban bekerültek „Életmód és mentalitás a ‘hosszú’ 19. században Magyarországon 1790–1920” c. két féléves átfogó előadásomba is. Párhuzamosan népszerűek voltak a fürdőtörténeti szakdolgozat-témák, főleg az egyes fürdő- és üdülőhelyek története, a fürdői építkezés, a látogatók társadalmi összetétele, egy muzeológus-hallgató kiállítási forgatókönyvet készített.

Óráink közül ugyancsak folytonos érdeklődés kísérte a természeti katasztrófákkal foglalkozó szemináriumomat. Szintén speciális kollégiumként indult, majd beilleszkedett a 19. századi órák közé. Alapkoncepciója szerint a természeti csapások túlnyomó többségéhez köze van az embernek. Közvetlenül vagy közvetve okozója lehet, illetőleg tevékenysége és magatartása a károkat csökkentheti vagy fokozhatja. Még a légköri (időjárási) eredetű és a tektonikus katasztrófák esetében is így van, melyeknek kiváltó okai függetlenek az embertől, de kártételük nagyságát szintén befolyásolhatja az esetleges bekövetkezésükre történő fölkészülés, elviselésük és a következmények földolgozása a helyreállításra és a várható ismétlődésre tekintettel.

---

4 Kósa László: Fürdőélet a Monarchiában. Bp., 1999.

5 Kósa László: Badeleben und Kurorte in Österreich-Ungarn. Bp., 1999.

A tradicionálisnak mondható korábbi katasztrófakutatás középpontjában általában nem az elemzés, hanem az események leírása és a horrorisztikus részletek kaptak figyelmet. Ezzel szemben mi a civilizációs következményekre és hatásokra tettük a hangsúlyt. Például egy pusztító árvíz történetében bekövetkezésének okai, továbbá az emberi és anyagi értékveszteség és a helyreállítás igyekezete érdekelt elsősorban, nem a sokkoló jelenetek, a megdöbbentő vagy megható történetek. A szemináriumi témaválasztás lehetősége kiterjedt a korábbi századokra, de a figyelem elsősorban a 19–20. századra esett, mert a katasztrófákat abban a kontextusban értelmeztük, ami szerint a „hosszú" 19. század Magyarországán az ember és a természet viszonya a korábbi századokhoz képest lényegesen nagyobb mértékben változott. Ugyanakkor a veszedelmesen megbomlott egyensúlyt nagy erőfeszítésekkel többé-kevésbé helyre lehetett állítani, bár tagadhatatlanul keletkeztek újabb problémák, melyek a 20. században váltak igazán láthatóvá, országos vagy helyi gonddá. Ismét a vízszabályozásra utalva: a folyókat megfékezték és hatalmas vízmentesített területeket vontak művelésbe, de a gyakoribb aszály, a kiszáradás, az öntözés szükségessége, a szikesedés és a belvíz újabb nehéz kérdéseket vetettek fel.

A katasztrófa-szemináriumon mindig túljelentkezés volt. A második évben három csoportnyi hallgató iratkozott föl egyszerre. Ezután limitáltuk a létszámot. Később, amikor fokozatosan természettörténetté alakult át, valamelyest csökkent az érdeklődés. A szakdolgozati témaválasztás ennek nyomán sokszínűbbé vált, összefüggésben azzal, hogy szélesen értelmeztük a természeti katasztrófa fogalmát. Bekerültek például az országosan pusztító járványok, elsősorban a kolera és a növényi kártevők inváziója is, leginkább a filoxeravész. Számszerűen talán legtöbben „vizes" témát választottak: folyószabályozás, árvíz, ivóvíz, a víz szerepe egy település életében.[6] Hadd említsem név és cím szerint két egyetemi kollégánk munkáját: Géra Eleonóra: Egészségügy, demográfia és járvány a 19. századi Baranyában /2000/; Dubniczky Zsolt: A Magyar Szent Korona Országai Balneológiai Egyesületének története 1918-ig /2002/. A doktori értekezések közül Beck Tibor pedig a magyar történelem legnagyobb (ennek ellenére szegényes historiográfiájú) mezőgazdasági katasztrófájáról, a filoxeravészről és az állami irányítással lefolyt nagy volumenű szőlőterület-rekonstrukcióról írt elsőként összegzően (2003). Műve megjelent önálló könyvként.[7] Magyar Erzsébet a kiegye-

6 Az 1995–2014 között témavezetésemmel hozzám írt és sikeresen megvédett 123 szakdolgozatból 38 készült a nevezett témakörökből. A szám valószínűleg nem teljes.

7 Beck Tibor: A filoxeravész Magyarországon. Bp., 2005.

zéskori Budapest közparkjairól értekezett (2008).[8] Ebből a kiemelkedően gazdag tartalmú kéziratból eddig csak részletek láttak napvilágot. A művelődéstörténeti programban jelenleg is készülnek disszertációk a szélesebben leírt tárgykörből. Boa Krisztina a 19. századi éghajlati kilengéseket és következményeiket kutatja. Eredményeinek részleteit már előzetesen publikálta. Bozó Bence a 19. századi Magyarország ivóvíz-problémáinak vizsgálatát végzi.

Hadd említsek még néhány példát. Megjelent Gönczi Ambrus eredetileg szakdolgozatnak készült, a tárgyát elsőként földolgozó tanulmánya az utolsó nagyobb kolerajárvány (1892/93) budapesti történetéről.[9] Sőt eredetileg szemináriumi dolgozatnak íródott, azután levéltári anyag föltárásával bővült és érett publikációvá tanszéki kollégánk, Ablonczy Balázs a 19. század elején Debrecenben pusztító tűzvészekről szóló dolgozata.[10] Repertoárunkba beletartozik, hogy ismétlődően biztosítottunk helyet orvostörténeti, egészségügy-történeti tárgyú szakdolgozatoknak és doktori értekezéseknek. A művelődéstörténeti programban a magyarországi seborvoslásról írta és sikeresen megvédte értekezését Simon Katalin. A mű könyv alakban napvilágot látott.[11] A természeti környezet történetének bővülő körébe további számos téma tartozik bele, melyek a szemináriumokon szerepelnek, itt csak néhányat említek közülük: erdő, földrészünkön nem őshonos haszonnövények elterjedése, díszkertek, városi parkok stb.

Nem hiányozhat áttekintésünkből a Fábri Anna tanárnő kezdeményezésére 2007-ben szervezett konferencia, amely irodalomtörténeti háttérrel az egyik legnagyobb múltú kultúrtörténeti jelenséggel, a kerttel, mint jelképpel foglalkozott. Interdiszciplináris jelleggel, külső előadók fölkérésével a városligeti Vajdahunyad várában, a Mezőgazdasági Múzeum vendégszeretetét élvezve került sor rá. Nagyon jó visszhangot váltott ki.

Az osztott képzés szűkítette lehetőségeinket. Megszűnt a „Magyar művelődéstörténet” program, melyben tanegységként állandó helye volt az ember és természet viszonyát tárgyaló órának. Maradt egy választható szeminárium és

---

8 Magyar Erzsébet: „Társalkodó kertek, promenádok, mulató- és népkertek”. A Habsburg Monarchia közparkjai: magánkertek és városi parkok Budapest társas életében (1870–1918). (Kitekintésel Bécsre, Prágára és Zágrábra). 2008. Kézirat az ELTE Művelődéstörténeti tanszékén.

9 Gönczi Ambrus: Az 1982-93. évi kolerajárvány Budapesten. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XXXIII. k. Bp., 2007. 113–135.

10 Ablonczy Balázs: Lángok között. Az 1802-es és az 1811-es debreceni tűzvész történetéről. In: A Déri Muzeum 1995–1996. évi évkönyve. Debrecen, 1998. 191–211.

11 Simon Katalin: Sebészet és sebészorvosok Magyarországon. (1686–1848). Bp., 2013.

fontosabb vonatkozásait próbáltam beépíteni az előbb említett, két féléves előadásomba (Életmód és mentalitás a „hosszú” 19. században Magyarországon 1790–1920). Ez a kurzus a ’90-es évek végétől szerepelt a Művelődéstörténeti Tanszék órái között. Időközben a legfontosabb fejezetei tömörítve bekerültek az 1998–2006 között hat kiadásban, illetőleg utánnyomásban és angol változatban is megjelent Magyar művelődéstörténet című, tankönyvként is használatos nyolcszerzős műbe.[12] Közös munkánkat tervezve, az anyagi műveltségről és a mindennapi életről író szerzőtársaimtól minden korszakot illetően, mint egyik fontos szempont kidolgozását kértem az ember és a természet viszonyának bemutatását. Ahogy a fentiekből kiderült, a doktori képzésben is helyet biztosítunk a természettörténeti szemináriumnak és a vonatkozó historiográfiának.

Végül közvetve ide tartozik, mert az egyetemi órákhoz kapcsolódó kutatások eredményei hozzájárultak, hogy miután a Magyar Tudományos Akadémia megtisztelt rendes tagjává választással, székfoglalómat 2007-ben „Természeti katasztrófák és civilizációs következményeik Magyarországon a 19. században” címmel tartottam meg. Először folyóiratban, majd újabb kiadásban önálló füzet formájában látott napvilágot.[13]

Tudatosan személyes áttekintésem annak kiemelésével teljes, hogy a tanszéken a témakört a továbbiakban elsősorban Géra Eleonóra tanárnő gondozza, ő vette és veszi át tőlem, így továbbra is képviselve van az alap- és mesterképzésben, valamint a doktori programban.

Végezetül ismét meghívónkra pillantva, a mostanihoz a hasonló doktorandusz műhelykonferenciákkal összevetve, azokat természetesen nem leminősítve, megállapítható, hogy többnyire tág, olykor parttalan tematikájuktól különbözően sikerült közelebbről körülhatárolható tematikus előadássorozatot összeállítani. Sorainkat kiegészítve, ezért vontunk be más programok hallgatóiból és a mester szakosok közül kollégákat. Örülünk, hogy jelentkeztek, illetőleg elfogadták fölkérésünket. Köszönet érte mindazoknak, akik a rendezésben és szervezésben részt vettek.

---

12 Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Kósa László. 3. javított és bővített kiadás. Bp., 2006.; Cultural History of Hungary I–II. Bp., 1999–2000.

13 Kósa László: Természeti csapások és civilizációs következményeik a 19. században Magyarországon. Bp., 2014.

NAGY JÁNOS

„HARC VÍZ ÉS TŰZ ELLEN" — TERMÉSZETI CSAPÁSOK KISKUNLACHÁZÁN A XVIII–XIX. SZÁZADBAN

A fent idézett címen jelentette meg nyomtatásban 1883-ban Könyves Tóth Kálmán akkori kiskunlacházi református lelkész a pesti vármegyeházán, a helyi tűzkárosultak javára rendezett jótékonysági hangverseny alkalmával elmondott, történeti anekdotákkal fűszerezett emlékbeszédét. Az irodalmi vénájú szerző a Soroksári-Duna mentén található, jászkun szabad paraszti státuszú község, majd 1839-től mezőváros történetét természeti csapások sorozataként értelmezte.[1] Kiskunlacháza címerpecsétjeit is ennek jegyében, beszélő címerekként magyarázta. Értelmezése szerint az 1651. évi régi falusi pecsét pajzsmezőjében látható égő szövétnek és a mellette lévő három csillag jelenti a „*tűz gyakori pusztítását, a három csillag pedig hirdetné még a lángok között is a hit, remény és szeretet őrködését*". Az 1839. évi címerpecsétbe az újdonsült mezőváros — „*hogy a háborgó Dunát barátjává tegye*" — a Dunát szimbolizáló zöld mezőben hullámos, ezüst pólyát szerepeltetett.[2]

A lelkész anekdotákkal teletűzdelt írása — összevetve a mezőváros levéltári forrásaival — alkalmat kínál arra, hogy a helyi társadalom és természet együttélésének folyamatát hosszú időtartamban, az 1730 és 1850 közötti százhúsz év természeti csapásaira koncentrálva vizsgálhassam, illetve megfogalmazhassak ezzel kapcsolatban általánosabb következtetéseket. Bevezetésképpen a település korabeli társadalmi-gazdasági helyzetét vázolom. Ezután tanulmányom második részében áttekintem a korszakban a települést sújtó természeti csapásokat (árvizeket, tűzvészeket, aszályokat), különös tekintettel az 1741., 1775. évi, illetve a Könyves Tóth Kálmán által részletesebben megörökített 1838-as árvíz, továbbá az 1835. és az 1840. évi tűzvész körülményeire. Ahol tudok, ott utalok néhány korabeli, szomszédos települések kapcsán adódó párhuzamra is. Dolgozatom

---

1 A Jászkun Kerület közigazgatásának, illetve társadalmának jellegzetességeiről: *Bánkiné Molnár Erzsébet:* A jászkun kerület igazgatása 1745–1876. Debrecen, 1996.; *Bagi Gábor*: A Jászkun Kerület társadalma a redempciótól a polgári forradalomig 1745–1848. Szolnok–Jászkisér–Jászladány, 2005. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 60.) (2. kiadás)

2 *Könyves Tóth Kálmán*: Harc tűz és víz ellen. Rajzok Kis-Kun-Lacháza történetéből. Bp., 1883. (a továbbiakban: *Könyves Tóth,* 1883.) 11., 17. p.; *Horváth Lajos:* Pest megye városi, községi és megyei pecsétjei 1381–1876. Bp., 1982. (Pest megyei levéltári füzetek 4.) 138–139. p.

megírásához a község (majd mezőváros) a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárában található levéltári anyagát használtam föl. Sajnos kortárs narratív beszámolók — talán a település gazdasági-társadalmi súlytalansága és az ezek megírására hivatott értelmiségi réteg hiánya miatt — a katasztrófákról nem ismertek.[3] Viszont a természeti csapások néhány mozzanata, illetve a település katasztrófa-védelmi stratégiái egyéb más forrásokon keresztül láthatóvá válnak: ebből a szempontból a természeti csapásokat követő károsszeírások, a jászkun kerületi körlevelek, továbbá a kerület és tanács közti levelezés, illetve peres iratanyagok jelentik a kutatás fő forrásbázisát.

A földrajzi környezet (az éghajlat, víz- és talajviszonyok, növény- és állatvilág stb.) hosszú távon meghatározta a benne élők gazdálkodását, de befolyásolta társadalmi viszonyait is. A változás is csak lassan, több generáció alatt érvényesülhetett.[4] A neves francia történész, Fernand Braudel írta: „*Az ember évszázadokon át foglya az éghajlatnak, a flórának, a faunának, a művelési módoknak, egy olyan, lassan kialakult egyensúlynak, melytől csak úgy képes megszabadulni, ha megkockáztatja, hogy mindent megbolygat*”.[5] Hosszú időtartamban a település történetét meghatározta a Soroksári- vagy Ráckevei-Duna ág sokszor előnyös, árvíz esetén hátrányos közelsége. A Duna folyama a vizsgált korszakban az egész Duna-mellék életmódját és gazdálkodását is meghatározta. A hagyományos ártéri gazdálkodás keretrendszerében itt is csak regionális szinten a XVIII–XIX. század fordulójától, országos méretekben a XIX. század közepétől kezdődő folyószabályozások és ármentesítések jelentettek igazán meghatározó változást. A folyó áradásai nemcsak romboltak, hanem az ártéri fokos gazdálkodás számára jelen-

3 A békési megyeszékhely, Gyula eltérő forrásadottságai alapján szól hozzá a kérdéshez és jelöli ki egy katasztrófa elemzésének lehetőségét a helytörténeti kutatáson belül: *Kósa László:* Az 1801-i gyulai tűzvész történetei. In: *Uő.*: Gyulai dolgozatok. Debrecen, 2012. (a továbbiakban: *Kósa,* 2012.) 15–27. p.

4 A XVIII. század végétől kezdődő hazai vízrendezéseknek három meghatározó indoka különíthető el: 1. Merkantilista gazdaságpolitka hatására a kereskedelmi forgalom erősödése. 2. A népesség növekedése és az ebből fakadóan a növekvő mezőgazdasági termelés igényei. 3. A települések kiterjeszkedése az alacsonyabban fekvő, az áradásoknak kitett területekre. Erre: *Kósa László*: Természeti csapások és civilizációs következményeik a 19. században Magyarországon. In: Ethnographia 120. (2009) (a továbbiakban: *Kósa*, 2009.) 237–256. p., itt: 241. p.

5 *Braudel, Fernand*: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In. Történelemelmélet II. Szerk. Gyurgyák János–Kisantal Tamás. Bp., 2006. 1157–1182. p., különösen 1164. p.

tettek „megújuló energiaforrást”.[6] A helyi fokok, erek rendszerére a helynevek is emlékeztetnek (pl. Fokpart/ Foghátak, Foktekerület). A Lacházától 1,5–2 km-re, észak-déli irányban tekervényesen folyó Tekeres-ér is ennek a lokális szintű vízgazdálkodásnak egyik emléke: a Duna magas vízállását vezette le, illetve gyűjtötte össze a belvizeket. Partján, a dús füvű területeken legelő- és rétgazdálkodás folyt, de a fokparti füzesek vesszőt, illetve nádat is kínáltak a község lakóinak.[7] A Duna szigetein, illetve partján a „cseres” erdőkkel együtt emlegetnek a források gyümölcsöskertet: valószínűleg az ártéri erdőkből kialakított gyümölcsösökről lehet szó.[8] A halászati jogokat a település lakói általában szabadon gyakorolhatták. Ha azonban a tanács kiadta bérbe a községi Duna-szakaszon a halászati jogokat, akkor is fenntartotta a lakosok szabad halfogási jogát a Duna kiöntéseiben, illetve a fokparton.[9] A Duna-mentének legmeghatározóbb bevétele a község számára a malomkaró-díjakból származott: a Duna partján az 1770-es években 7, majd az 1800-as években már 9 hajómalom kelepelt, többnyire ráckevei és kisebb részben lacházi gazdák tulajdonában.[10]

Másfelől a Duna folyama és közelsége tehát állandó védekezési stratégiákat tett szükségessé az itt lakók számára. Bél vagy inkább valamelyik informátora 1730-ban járta be a Kiskunságot: ekkor Lacházát is felkereste. Jellemzésében hosszabban fejtegeti, hogy a település sokat szenvedett az árvizek miatt: „*A Duna*

---

6 Az Alföld tiszántúli részének ártéri gazdálkodására általában: *Bellon Tibor*: A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Bp., 2003. (a továbbiakban: *Bellon*, 2003.) 13–15. p.; *Szilágyi* Miklós: Az áradások és a gazdálkodás összefüggése az ármentesítések előtt. In: Ethnographia 110. (1999) (a továbbiakban: *Szilágyi,* 1999.) 55–73. p.

7 *Gál Róza*: Kiskunlacháza helynevei. Kiskunlacháza, 2009. (a továbbiakban: *Gál,* 2009.) 48., 53. p.

8 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL PML) Kiskunlacháza Mezőváros Tanácsának iratai. Tanácsi iratok. (a továbbiakban: V.102.b.) 1. doboz. Capsa A, Fasc. 3. No. 7.(57–58. ff.) *„A. 1737.Laczházi Particualris Gyűlésben tett Determinatiok. A Bírák kötelességeirűl, Laczházi Erdőkről, gyümölcsösökrűl, és Innepek megtartásáról”*. Párhuzamként adódik a Tisza-mente ártéri „gyümölcsészet”-ére vonatkozó adatok értelmezése: *Bellon,* 2003. 109–111. p.

9 Ferdinand Frilik pesti halászmesterrel kötött bérleti szerződés: MNL PML V.102.b. 4. doboz. Capsa C, Fasc. 2., No. 12. Lacháza, 1818. szeptember 10.

10 A ráckevei molnár céh története kapcsán említi a lacházi hajómalmokat*: Kovács József László-Kovácsné Paulovits Teréz*: Duna vízén malom forog (A ráckevei molnárcéh évszázadai). Ráckeve, 2005. (Ráckevei Múzeumi Füzetek 6.) 27–29, továbbá: MNL PML Kiskunlacháza Mezőváros Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: V.102.a.) Jegyzőkönyv (1809–1816) 37. kötet. 272. p. 1815. március 9.

Lacházát teljesen elválasztja Jenő-szigettől és igen gyakori kiöntéseivel nem csupán az amúgy is szűkös területét árasztja el és teszi tönkre, hanem menekülésre készteti a lakosokat is. Alig múlik el egyetlen tavasz, hogy szegénykék ne kényszerülnének a falujukat elhagyni, és ne lennének kénytelenek ide-oda bolyongva megvárni a csendes napokat, azaz a vizeknek medrükbe való visszatérését". A lakosok termésüket sem tudták mindig megóvni a pusztulástól: „*bár földjük termékeny mégis mikor a vetés a legnagyobb reményekkel kecsegtet, rászedi őket: gyakran már a csomókban álló termést és a boglyába gyűjtött takarmányt is elnyelte a hullámsír*". Összegzésképpen Bél Mátyás megjegyzi, hogy „*merem állítani, hogy nem láttam ennél szerencsétlenebb falut az egész Kiskunságban*".[11] A lacháziak kénytelenek voltak a gyorsan növekvő lakosságszámhoz mérten szűk és gyakran vízjárta határuk miatt távolabbi pusztákat bérelni.[12] Jellemző, hogy százhúsz évvel később, 1857-ben a Felső-Kiskunság statisztikai felmérésekor ugyanezeket a problémákat fogalmazzák meg a felmérés készítői.[13]

A község életében a legmeghatározóbb természeti csapásnak tekinthető az 1741–1742 fordulóján bekövetkezett árvíz, amelynek következtében a Duna partjáról (az ún. Belső Falu vagy Ófalu) egy távolabbi, mai új helyére, a Dunától 3–4 km-re fekvő dombhátra, Új-Lacházára költözött át véglegesen a település

11 *Bél Mátyás:* A kunok és jászok avagy filiszteusok kerületei. Közreadja: Illyés Bálint–Szőts Rudolf. In: Bács-Kiskun megye múltjából 1. (1975) 7–51. 42–43. p.

12 *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratik. III. kötet. Pest, 1851. 4. p. Alapkutatásokat nem állt módunkban folytatni, ám a szakirodalom adatai azért jelzik a demográfiai tendenciákat:1738-ban a település kb. 4–500 fős népességgel rendelkezett, amely a józsefi népszámlálás idejére (1784–87 táján) 2155 főre emelkedett, majd 1849 tájékára közel 3300 főre duzzadt. Mindent összevetve 6–8 szoros a népesség növekedése száztíz év alatt. Minderre: *Babós Lajos*: Lacháza történeti statisztikája 1738-ig. Kiskunlacháza, 2009.17. p.; *Dányi Dezső–Dávid Zoltán:* Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Bp., 1960. 64–65. p. *Palugyay Imre*: A Jász-kún kerületek s Külső-Szolnok vármegye leírása. Pest, 1854. *(*a továbbiakban: *Palugyay,* 1854.) 281–282. p.; *Bagi Gábor*: A Jászkun Kerület társadalma a redempciótól a polgári forradalomig 1745–1848. Szolnok–Jászkisér–Jászladány, 2005. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 60.) (a továbbiakban: *Bagi*, 2005.) 256. p.

13 *Bánkiné Molnár Erzsébet*: A Kiskunság statisztikai felmérése 1857-ben. In: Bács-Kiskun megye múltjából XIII. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét 1994. 196–234. p., különösen 207. p.: „*a Duna kitörései miatt minden évben kisebb nagyobb mértékben történnek, néha nyárban aratás közepette ömlik a megáradott Duna, ami zöldárjának neveztetik, s akkor semmivé tesz minden veteményt".*

népessége.[14] A kiskunlacháziak példáját aztán több falu követte a Duna-mellékén: az újratelepülő Áporka nemesi falu 1761-ben, a szomszédos Pereg nevű jobbágyfalu 1771-ben is elhagyta a Duna-partot és attól néhány kilométerre keletebbre telepedett le. A közemlékezet az árvizet 1741-re, az átköltözést 1742-re datálja.[15] A némileg túlzó helyi hagyomány szerint az árvíz a falu harangját a negyven km-re délkeletre található Móricgátig vitte.[16] A pusztítás mértékét leginkább az adóösszeírásokba felvett háztartások és jószágok számának megfogyatkozásában lehet észlelni: a háztartások száma az egyik adóévről a másikra lecsökkent a korábbi 1739–1740. évi 91-ről 1741–1742-re 50-re, ugyanekkor a marháké 581-ről 140-re esett vissza.[17] A terméseredmények feltehetőleg az árvíz utóhatásai miatt 1742–1743-ban is alacsonyak maradhattak.

Az újratelepedő község településszerkezete és határhasználata is megpróbált alkalmazkodni a Duna vízének ingadozásához. A Kiskunság északi részének településszerkezetére (így Lacházáé) is jellemző volt a kétbeltekesség. Az árvízmentes hátakon osztották ki a házhelyeket, a belsőség peremére kerültek a gazdasági kertek (szérűs, istálló vagy szálláskertek).[18] A határ távolabbi, partosabb részein

---

14 *Réthy Antal:* Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800. A feljegyzéseket feldolgozta *Réthy Antal.* Bp. 1970. (a továbbiakban: *Réthly,* 1970) 163. p.

15 1741 tavaszára teszi a sorsdöntő áradást: *Könyves Tóth,* 1883. 10–11. p., Réthly Antal 1741. június–júliusára datálja: *Réthly,* 1970. 163. p.

16 *Gál Róza*: Levéltárban lapozgatva. In: Közhírré tétetik…! Kiskunlacházi kalendárium 1992. Kiskunlacháza, 1992. (a továbbiakban: *Gál,* 1992.) 58. p.; Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. I. Jászkunság. Közzéteszi: Bodnár András. Kecskemét–Szolnok. 1978. 122–123. p.; *Könyves-Tóth,* 1883. 10–11. p.A szájhagyomány szerint a falu régi harangját az árvíz a belső faluból Móricgátig (a falu pusztája) vitte. Ezzel ellentmond a statisztikus Jászkunság-monográfus, Palugyay Imre leírása, aki szerint a harang 1844-ig meg is volt: *„nevezetes időszaka e falunak a kiköltözés. Erről az öregek szinte átadás után beszélik, hogy ez 1742-ben történt, miután 1741-ben olly rettentő árviz volt, hogy az egész falut elseperte, és ekkor költözött a nép azon helyre, hol a község most áll; – ennek elég hitelességet ád azon körülmény, miszerént a régi faluból semmiféle egy betü irromány sem maradt fel; hihetőleg igaz: miként mondják, hogy a sebesen rohanó árviz martalékává lett minden; csak az egy falu pecsétje maradt meg, és egy kis Templom-harang, mi a jelenleg fenálló ref. egyház tornyában volt alkalmazva, 1844-ben megrepedt, és becseréltetett”.* Erre: *Palugyay,* 1854. 281–282. p.

17 Az 1739–40. évi összeírás: MNL PML V.102.b. 5. doboz. Capsa E, Fasc. 3. No. 2. *Registrum Omnium Bonorum Constriptionis Cumanicalis Possessionis Latzháza* (1739) (12–18. ff.). Az 1741–42. évi: MNL PML V.102.b. 5. doboz. Capsa E, Fasc. 3. No. 3. *Consriptio Domestica anni 1741 et 1742*. (29–34. ff.)

18 *Novák Ferenc:* Településnéprajz. Tanulmányok az Alföld településnéprajzához. Nagykőrös, 1986. 118–119. p.

(Belső Falu, Csóka, Kátó, Jakabháza puszta) fekvő külső térségeiben pedig nyomásos (kalkatúrás) rendszerben szántógazdálkodás dívott a XIX. század közepéig. A legeltetés a Duna menti erdőkben, illetve a part menti laposabb legelőkön történt. Ezen túl a község legelő- és takarmányszükségletét — a föld szűke miatt — a község a 40 km távolságban Móricgáton lévő pusztájáról, illetve a szomszédos uradalmaktól bérelt pusztákról (pl. Bankháza, Szentivány) szerezte be. A délkeletre fekvő Bankháza puszta felét az itt birtokos Beleznay családtól 1760-as évektől folyamatosan árendálták a lacháziak.[19]

A század második legpusztítóbb árhulláma 1775-ben érte el a Felső-Kiskunságot. Ekkor átszakadt a Dömsöd és Pereg közti ún. *agyagosi* gát, amely végig a korszakban a leggyengébb pontja volt a térség árvízvédelmének, mivel a legtöbb esetben az ár ebből az irányból zúdult a térségre. Súlyosbították a katasztrófákat a fokos gazdálkodásban szerepet játszó, a települések határában kanyargó erek, amelyeket a Duna medrének vize duzzasztott vissza és több oldalról vette körbe a községek belterületét (pl. Lacháza esetén az ún. Tekeres-ér, Kunszentmiklós mellett Bakér és Kígyós-ér, Szabadszállás határában a Lapos-ér).[20] A korabeli helyi árvízvédelem emlékeit idézi meg egy 1775-ből származó leírás, amelyben arról olvashatunk, hogy az Ófalut karókkal és sövénnyel védték meg a Duna áradatával szemben.[21] A természeti adottságokra és a töltések gyengeségére mutat, hogy nagyrészt homokból hordták össze őket.[22]

Regionális összehasonlításban is jelentős volt az árvíz a már említett 1775. évben: Kunszentmiklóst és Szabadszállást február 19-én érte el. Mindkét helyen a község belterületére is betört. Lachházán 1775. február 17-19. között tombolt az árvíz. Nagyjából 3002 forint értékű kárt okozott: berontott a szálláskertekbe, megrongálta az istállókat, elvitte a vermekben tárolt terményt, a falu belterületén

19 *Bánkiné Molnár Erzsébet:* A jászkun autonómia. Szeged, 2005. (Dél-alföldi évszázadok 22.) (a továbbiakban: *Bánkiné*, 2005.). 177. p. A községi árendák gyűjteményében az első fennmaradt bankházi árenda-szerződés 1764-ból való: MNL PML V.102.b. 4. doboz. Capsa C, Fasc. 1., No. 4. Q. 1 (61 ff.) Beleznay Mihály és Lacháza község contractusa (1764). Ezen forrás szerint azonban Szentivány puszta egészét már ekkor bérelte Lacháza.

20 Kunszentmiklós és Szabadszállás korabeli árvízeire: *Balogh Mihály–Szabó Sándor*: Felső-Kiskunság-Dunamellék. (Helyismereti olvasókönyv). Kunszentmiklós, 2000. (a továbbiakban: *Balogh–Szabó,* 2000.) 17. p. és *Tóth Sándor*: Szabadszállás múltjából. Szabadszállás, 2001. (a továbbiakban: *Tóth,* 2001.) 440–442. p.

21 MNL PML V.102.b. 1. doboz. Capsa A., Fasc. 3., No. 8. (59–61. ff.) „Magistratualis Conscriptor Urak által Josa András Notar. Úr idején, feltétetett némely Punctumokra való feleletek".

22 MNL PML V.102. a. Jegyzőkönyv 7. kötet (1782–1783) 46–47. p.

néhány ház is összedőlt. (A belterületen a következő évben ezért újabb házhelyeket osztott ki a tanács.) A frissen telepített erdőkben az ár sok fát is kitört.[23] Az árhullám — egy nyári aszály után a következő év tavaszán megismétlődött —, amikor már a Kerület megkésve az agyagosi gát javítására rendelte ki a jászkun helységek lakóit: ehhez Szentmiklóstól 160, Szabadszállástól 150, Fülöpszállástól és Lacházától 100 szekeret kért.[24]

A község lakói az árvíz alkalmával — nemcsak most, hanem később is pl. 1838-ban, vagy 1876-ban — a temetődombon (ún. Cirokhegy) kerestek menedéket.[25] Katasztrófák alkalmával gyakran olvashatunk olyan esetekről, amikor a lakosok saját meggazdagodásuk érdekében nem voltak restek áthágni az erkölcsi és törvényi korlátokat. 1775-ben egy gazda — a források tanulsága szerint, kihasználva a válságos helyzetet — zugkocsmát állított föl.[26] 1786-ban a tanács egy öregasszonyt ítélt pénzbírságra, amiért a „*Nagy Árvízben”* a már víz alatt álló régi faluhelyen lévő kertekbe begázolt és innen uborkát, illetve kukoricát lopott.[27]

1784-ben és 1789-ben — a károsszeírásokból ítélve az 1775. évi katasztrófához képest kisebb erejű árvíz okozott károkat. Míg az előbbi csapás során a februári jeges ár négy napig vette körbe a falut, valamint néhány istállót tarolt le és a termény egy részét elvitte, melynek kárát 455 forintra becsülték. 1789-ben márciusában érkezett árhullám által a 62 gazdának (a redemptus gazdák kb. 1/3-nak) okozott veszteséget 955 forintra taksálták. Ekkor találkozunk azzal a gyakorlattal először, hogy a hatóságok ez éves hadiadó egy részét elengedték a helységnek.[28] A tanácsülési jegyzőkönyvbe a következő bejegyzést vezették be az 1789–1790. évről: „*ezen esztendő talán az egész században a legterméketlenebb*” volt, mivel az árt követő aszály miatt búza is alig termett, s tavaszi gabona is a földeken veszett. A lakosok lábasjószágaikat is eladták. A tanács ekkor kedvező

23 MNL PML V.102.b. 1. doboz. Capsa A., Fasc. 1., No.29. (344–345. ff.) Az 1775. évi árvízkárok összeírása.

24 MNL PML V.102.a. 4. kötet. Jegyzőkönyvek (1773–1777) 76. p. Herpay Mihály kiskun kapitány körlevele. Halas, 1776.június 28.

25 *Gál,* 2009. 25. p.

26 MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyvek 4. kötet. 34. p. 1775. március 3.

27 MNL PML V.102. a. 6. kötet. Protocollum Privilegiatae Cumanicalis Communitatis Laczhaza… (1781–1782) 119. p.

28 MNL PML V.102.b. 1. doboz. Capsa A., Fasc.1., No. 42. (391–392.ff.) „*Megmutatása Lacházi Lakosoknak kik 1789ik Esztendőben Martiusban a’ Duna árvize miatt megkárosodtak”*.

áron, hitelben vásárolt Baja városától gabonát és szállította le hajón a Dunán, amit lakosok közt osztott szét.[29]

A szakirodalom szerint az 1779 és 1800 közötti húsz évben tizenegyben pusztított aszály, ami — erősítve a dunai árvízek pusztításait — hosszú távon a társadalom eladósodását, sőt elszegényedését okozta. Jó példa erre, hogy az 1794. évi, az egész Kunságban és Lacházán (is) pusztító nagyméretű aszály, amelynek során a gazdák redempciójukat, vagyis földjüket, jószágaikat is pénzzé tették, hogy magukat az éhhaláltól megmentsék.[30] (Ennek következtében kezdték el nevezni ezt az elszegényedett redemptus csoportot ún. *száraz redemptusok*nak).[31]

Az árvíz-veszély ugyanakkor az emberi tevékenységnek köszönhetően — dacára a megyei-kerületi szintű szabályozási kezdeményezéseknek — a korszak második felében is tovább növekedett. Mint fentebb már említést tettem róla, hogy a forrásokban 1770-as évek közepén jelennek meg a kiskun kerület árvízvédelemmel kapcsolatos első intézkedései: ezek az egyes községek közmunkára rendelésével foglalkoznak. Ezzel párhuzamosan az 1770-as évektől már rendszeres medertisztítási munkákat végeztek a hajózás érdekében a Soroksári-Duna Pest megyei szakaszán.[32] Az 1780-as évek második felétől Pest-Pilis-Solt vármegye Balla Antal vármegyei mérnök irányításával is elkezdte a joghatósága alá tartozó helységek árvízvédelemének megszervezését, így az agyagosi töltés megerősítését.[33] A kerület ebben kérte a kiskunsági helységek segítségét fuvar és emberi

29 MNL PML V.102.a. Protocollum actorum senatorialium Lacháziensium Testamentarumque annis militari 1782/83. interventorum, judice D. Mich. Tóth compactum usque 1790. 9. köt. 254. p.

30 Lacházán: MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyvek, 24. kötet. (1794–1796). 17. p. 1794. október 30. Halason még a protokollumban is megörökítették az 1794. évi aszály jelenségeit: a szárazság miatt a vetés kisült és széna sem termett: *Nagy Szeder István*: Adatok Kiskun-Halas Város történetéhez I. kötet. Kiskunhalas, 1924. 70. p.

31 A kunsági aszály következményeire utal a szakirodalomban: *R. Várkonyi* Ágnes: Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon. In: Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. Szerk.: Uő. Bp., 2000. 179. p.

32 *Patkóné Kéringer Márta*: Pest megye és az 1838. évi árvíz. In: Pest-budai árvíz 1838. Szerk.: Faragó Tamás. Bp., 1988. (Fejezetek Budapest múltjából 5.) 243–280. p., különösen 243. p.

33 Balla Antal a régiót is érintő térképészeti munkássága 1784-ben indult, amikor megbízást kapott Pest-Pilis-Solt vármegye térképének elkészítésére a Duna-meder tisztítása, illetve töltésekkel való ellátása és a postautak kiegyenlítése céljából. A térkép csak 1793-ban készült el és jelent meg nyomtatásban: *Dóka Klára:* Bedekovich Lőrinc térképei a Magyar Országos Levéltárban. In: Jászok és kunok a magyarok között. Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére. Szerk.: Bathó Edit–Ujváry Zoltán. Jászberény, 2006. 125–134. p., különösen: 128–129.; *Fodor*

munkaerő biztosításával. Lacháza ezt már ekkor, 1789–1790-ben vonakodva teljesítette, s ezután a következő évtizedekben folyamatos volt a település vezetőinek konfliktusa a vármegyével és a jászkun kerületi vezetéssel a töltés ügyében. 1792-ben a helységbe érkező Bedekovich Lőrinc kerületi mérnök (hivatkozva a Helytartótanács rendeletére) az agyagosi gát javításában való részvételre szólította föl Lacháza lakosságát, amelyet a tanács elutasított. Döntésüket a lakosok a vármegye és a kerület által kiküldött vegyes bizottsághoz írott levelükben részletesen indokolták. Ez az írás jól tükrözi a lokális és a regionális szintű árvízvédelmi koncepció közti érdekütközést. A lacháziak szerint az agyagosi gát megépítésével az árvíz az alacsonyabb, alig védett lacházi termőföldekre folyik el (a csókai és a kátói határ amúgy is laposabb, vizenyősebb), másfelől a jeges árvíz könnyen elviszi a töltést, hiába magasítják, harmadrészt a település nem érdekelt a dömsödi gát építésében, mivel a lakók terményeiket eladni a pesti piacra járnak, így a községtől délre fekvő utakat nem is igazán használják.[34] 1794-ben már a lacházi tanács a töltés építését a falu számára inkább károsnak nyilvánította,[35] majd egy 1825-ből származó kerületi közgyűléshez intézett feliratban a töltés elbontása mellett érvelt azzal, hogy az agyagosi töltés és más újabb gátak építésével az árvíz a védelem nélkül maradt, alacsonyabban fekvő lacházi határra zúdul. A töltés e mellett elzárja a Tekeres-ér kifolyását, amire bizonyítékául hozták föl a lacházi szenátorok az 1816. és 1824. évi árvizek pusztításait.[36] Analógiaként a nagykunsági Kunhegyes, illetve a sárközi falvak példája kínálkozik arra, hogy a paraszti közösségek — bár eltérő indokkal — milyen kritikával és bizalmatlansággal tekintettek a magasabb (megyei-kerületi, országos) szintű árvízvédelmi kezdeményezésekre.[37] 1816-ban a kerület — talán összefüggésben az ekkor pusztító újabb árvízzel — az árvízvédelmi szempontokat is figyelembe véve felméret-

---

Ferenc: Balla Antal élete és műszaki munkássága (1739–1815). Bp., 1953. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára, Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok 2. sz.) 6–7. p.

34 MNL PML V.102. a. Jegyzőkönyvek. 15. kötet (1790–1792) 85–91. p. 1792. január 6.

35 MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyvek. 24. kötet. (1794–1796). 3. p. 1794. november 12.

36 MNL PML V.102. a. Jegyzőkönyvek.47. kötet. 10–11. p. 1817. február 4. és Uo. Protocollum politicum 50. kötet. (1821–1826) 222–224. p. 1825. augusztus 23.

37 A sárközi fokok-erek rendszerének paraszti tanúvallomásai (1774) jó analógiát jelentenek a lacházi példákra: *Andrásfalvy Bertalan:* Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd, 1975. 163–166. p., továbbá *Szilágyi*, 1999. 62–63. p.

te a lacházi határt.[38] A szemléletváltás csak lassan következett be: feltehetően az 1838. évi nagy árvíz tapasztalatainak hatására. 1838-ban — a nagy dunai árvíz pusztítását mérlegelve — a lacházi tanács már a környező gátak továbbépítését és magasítását kérte a felsőbb hatóságoktól.[39]

A XIX. század első felének legjelentősebb árvízi pusztítását természetesen az 1838. évi árvíz jelentette. Könyves Tóth Kálmán beszámolója szerint a Duna három felől támadta meg a községet. Ennek oka az lehetett, hogy — mint egy későbbi 1876. évi árvíz alatt — a Tekeres-ér felduzzasztva a Duna-árjától, kelet és dél felől elöntötte a szálláskerteket és érte el a község belterületét. A lakosok ekkor is a templomba és a temetődombra menekültek. Könyves Tóth elbeszélése alapján a település házainak 1/4-e omlott össze, ami — összevetve a kárlajstromokkal — 69 házat jelentett. E mellett megrongálódott 97 ház (az összes több mint 1/3-a), továbbá összedőlt 235 istálló. A legnagyobb kárt a vetés és a már betakarított termények pusztulása jelentette. A károsultakat az összeírás három kategóriába osztotta: a „vagyonosok", „meglehetős állapotos", illetve a „tehetetlen" kategóriába. A „tehetetlenek", vagyis a vagyontalanok közül került ki a legtöbb károsult (242 fő) az összes kb. 60%-a, a „meglehetős állapotos" elnevezésű mérsékelt vagyonú lakosok közül az összes 35%-a (143), míg a legkevesebb kár a nagygazdákat érte (22 fő) 5,4%-kal részesedett. A szegényebb rétegek veszteségeinek egyik oka az volt, hogy az ő házaik a község szélén, a falu központját jelentő dombhát peremére épültek, így ezeket jobban sújtotta az áradás. Összesen kb. 2100 forint kár esett a településen.[40]

A szomszédos településeken a pusztítás mértéke eltérő volt: így a közvetlenül Duna-parti Ráckeve mezőváros házainak több mint a fele dőlt össze. A Dunától nagyjából hasonló távolságban fekvő szomszédos jobbágyfalu, Pereg 75 jobbágygazdája és 35 zsellérje 5842 forint kárt szenvedett, vagyis itt a pusztítás mértéke — a jóval kisebb lakosság mellett — sem érte el a Lacházán észlelteket. Bugyi a pesti járásban a legkevésbé károsodott, mivel az előbb említettekhez ké-

38 A Bedekovich Lőrinc nevével fémjelzett tervrajz vázlata fennmaradt a település levéltári anyagában: MNL PML V.102.b. Kiskunlacháza Mezőváros Tanácsának iratai. Tanácsi iratok. 3. doboz. Capsa B., Fasc.3., No. 107. 1816. október 13.

39 MNL PML V.102.b. 11. doboz. P., 3.cs., 107.1838. augusztus 6-i jászkun kerületi közgyűlési jegyzőkönyv kivonata a Lacháza által benyújtott kérvényről.

40 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 3. cs., 166.sz. „Feljegyzése azon Károknak…" (1838. május 10.)

pest a Dunától a legmesszebb helyezkedett el: itt csak 11 ház rongálódott meg.[41] (Összehasonlításképpen: ekkoriban egy átlagos parasztház értéke 100–200 pengőforint között mozgott).[42] Az árvíz pusztításai az egész Kiskunságban is jelentősek voltak, ezért a Jászkun Kerület közgyűlése 12 700 forintos segélyt szavazott meg Szabadszállás, Kunszentmiklós, Fülöpszállás és Lacháza részére. Utóbbi a legkisebb arányban, 2/18 részben részesedett a segélyből, amit a károsult lakosok között osztottak ki. [43] Ugyanebben az időben érte árvízkár a Szeged alatti Dorozsmát is.[44] A különböző kárlajstromok arra mutatnak, hogy a katasztrófát követően először 1861 pengőforint gyorssegélyt osztottak ki a hatóságok 375 kárvallottnak, majd újabb 1839. június 6-án 663 forint 97 krajcárt folyósítottak a lacházi károsultaknak.[45] Megállapítható, hogy a segélyek kiosztása szociális alapon történt: előnyt élveztek az árvák és az özvegyek, továbbá a legkisebb birtokú károsultak. A magánszemélyek adományai 242 forint 9 krajcárt tettek ki: a kerületi segély összegéhez képest csekélynek tűnhetnek, de érdemes arra gondolni, hogy a katasztrófa idején a közvélemény figyelme és segítő szándéka a leginkább sújtott Pest-Budára, illetve a nagyobb Duna-menti települések irányában mutatkozott meg. Az adományozók közt a kerület vezető tisztviselőinek hozzájárulásai is megjelentek, így Illéssy János nagykun kapitányé vagy Kálmán Sándor kerületi főügyészé. Figyelemre méltó a jászkun községek privilegiális alapú szolidalitása: csak ezen településekről érkezett be 110 forint készpénz adomány és 818 darab kenyér. Ugyanez a privilegiális alapú elszigeteltség mutatkozott meg a későbbi, 1840. évi tűzvész alkalmával rendezett adománygyűjtés során, amikor az adományok nagy része is állítólag a jászkun településekről érkezett.[46] A fentieken kívül még a református egyházközség adományának összege emelkedett ki (52 fo-

41 Patkóné Kéringer Márta adatai szerint Ráckevén 700-ból 400 ház dőlt össze: *Patkóné*, 1988. 252–253. p. Berényiné Kovács Gyöngyi tanulmányában – Trattner János korabeli kiadványa alapján – a település (Ráckeve) 500 házából 300-nak a pusztulásáról ad számot: *Berényiné Kovács Gyöngyi*: Az 1838. évi árvíz hatása Ráckeve környékén. In: Tanulmányok Pest megye múltjából V. Szerk.: Kiss Anita. Bp.,,2014. (a továbbiakban: *Berényiné*, 2014.) 25–46. p., itt: 36. p.

42 *Berényiné*, 2014. 36. p.

43 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 3. cs., 170. sz. Jászberény, 1838. augusztus 6.

44 Lásd az előző lábjegyzetet! MNL PML V.102.b. 12. doboz. p., 3.cs., 184. sz.

45 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 3. cs., 166.sz. „Feljegyzése azon Károknak…” (1838. április 26.); MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 3.cs., 168.sz. (1–14. ff.) „ A Duna által károsítottak részére másodszori segedelem pénz jegyzéke”.

46 *Könyves Tóth*, 1883. 21. p.

rint).[47] A kerületen kívülről a ráckevei orvos „Varga úr" és két katonatiszt adománya említhető meg. [48] A község a kerülettől kért hat éves hadiadó-mentességet sem kapta meg, illetve a művelt földjeit sem sorolták alacsonyabb adóértékbe — kérése ellenére —, de a segélyek összege sem fedezte az újjáépítések költségeit, ezért a község gyorsan eladósodott.[49] A lakosság helyzetét súlyosbította, hogy az 1837. évben a hideg időjárás miatt kisebbfajta éhínség sújthatta a község szegény sorsú lakosságát, mert a tanács erre hivatkozva 1837 decemberében 6000 pengőforint hitel felvételét határozta el.[50] 1842-re felhalmozott adósságainak értéke elérte a 14 800 forintot.[51] Noha a település vigaszdíjul elnyerte a vásártartási jogot biztosító mezővárosi címet, de az adósságokból lassan bontakozhatott ki.[52] 1839 augusztusában még a kerületi közgyűlésen lezajlott árverés után sem kelt el a kiskunlacházi három belső kocsma, sem a vásári és piaci taxák haszonbérlete. Az 1838. évi árvíz után valószínűleg a helyi „vásárlóerő" is megcsappanhatott az elszenvedett anyagi károk miatt, ezért a haszonbérlő-vállalkozók sem szívesen kockáztattak a lacházi bérletekkel.[53] Sőt, a városi adószedő is lemondani kényszerült, mivel nem tudta az adóhátralékokat a lakosoktól behajtani.[54] Hosszú távú pozitív hatással volt a helység történetére az 1838. évi árvíz utáni (majd az 1840. évi tűzvészt követően megismételt), Varga Elek kerületi mérnök által jegyzett városrendezés, amelynek során a korábbiaknál tágasabb (80–80 öl) házhelyeket szabtak ki a lakosok számára — mint más felső-kiskunsági helységekben — feldarabolva

47 A jászkun települések magánadományaira: *Könyves Tóth*, 1883. 17. p.

48 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 3. cs., 171. sz. „*Feljegyzése az adakozásoknak, mellyek a Duna árvize által károsult Laczházi lakoosok részére adatott az 1838.ik évben*".

49 MNL PML V.102.b. 11. doboz. P., 3.cs., 107. 1838. augusztus 6-i jászkun kerületi közgyűlési jegyzőkönyv kivonata a Lacháza által benyújtott kérvényről.

50 MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyv (1837–1842). 59. kötet. 87. p. 1837. december 26. A hitel visszafizetését a tanács az összeg „birtokosokra leendő kivetése által" tervezte az összeget visszafizettetni.

51 MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyvek 59. kötet. (1837–1842). 537–538. p. 1842. május 2.

52 Az 1835 évi tűzvész és az 1838. évi árvíz után kapott ágensi megbízást a mezővárosi privilégiumok megszerzése ügyében 1839. január 6-án Csaroda György: MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyvek 59. kötet (1837–1842) 179. p. 1839. január 6.

53 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P, 4. cs., 6. és 7. sz.: 1839. augusztus 24. A kiskunlacházi három kocsma árendájának, illetve a vásári és piaci haszonvételek ügye.

54 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P, 3. cs., 175. sz. 1839. április 24. Fülöp Sándor adószedő panasza.

ezzel a szálláskertek egy részét is. A zsúfoltság és a beépítettség mértékét mutatja, hogy sokszor egy házhelyen már 3 lakóház is állt.[55]

Tűzvészek, tűzvédelem

A község életében a tűzvészek a XIX. század elejétől váltak meghatározóvá. Ezek — a vizsgált esetekben — mind ember által okozott tüzek voltak. A népességszám a településen a XIX. század elején hirtelen megugrott: a belterületen növekvő zsúfoltság, az iparűzők számának növekedése, a gazdasági-társadalmi ellentétek, továbbá a hagyományosan tűzveszélyes építőanyagok és építési módok továbbélése erősítették a tűzveszélyt.[56] Ennek ellenére helyi és a kerületi szintű rendelkezésekben a XVIII. századból is vannak nyomai a tűz elleni fellépésnek. Új motívum volt és segítette tűzvészek terjedését a XVIII. századtól a dohányzás terjedő szokása is.[57] 1765-ben például a lacházi tanács a helyi pipázókra rótt ki adót: a fennmaradt pipa-porció lajstrom szerint 123 pipázó lakos élt a kiskunsági településen (vagyis e szerint a családfők jelentős része dohányzott volna). Jellemző módon a társadalmi rétegződést is figyelembe vették az adókivetéskor a kiváltságos rétegek javára: a redemptus pipázókat 15, az irredemptusokat 24 krajcár megfizetésére kötelezték évente.[58] A dohányzás erkölcsi és gyakorlati megítélését mutatja a kilenc évvel később keletkezett közgyűlési határozat, ám a helyi tanácsülési jegyzőkönyvek nem mutatnak arra, hogy ezt végrehajtották volna. „Pipások, mihelyest pipázva tapasztaltatnak, azonnal keményen megverettessnek”

---

55 Az 1838. évi árvíz utáni rendezésre: MNL PML V.102.b. 12. doboz P, 3. cs., 122. sz. (3., 6. f.) Az 1838. évi árvíz utáni levélváltások a tanács és a Aczél István, nádori táblabíró között. Az 1840. évi tűzvész utáni rendezésre: Uo., T., 5. cs., 23. sz. *„Az 1840. esztendő május hava 1.napján kiütött tűzvész utánn rendbe szedett ház helyeket magába foglaló Könyv*”. Ugyanerre: MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyvek 59. kötet. (1837–1842). 325. p. 1840. május 26. A kerületi rendelkezés szerint: *„a’ Temető Keleti és nyugoti oldalán, ugy a Vermes hegynél az ország útja mentiben ujj háztelkek ingyen adassanak*”.

56 *Kiss Anita:* Tűzvészek és tűzvédelem a 18. században. In: Tanulmányok Pest megye múltjából V. Szerk.: Kiss Anita. Bp., 2014. 9–24. p.; *Ablonczy Balázs*: Lángok között. Az 1802-es és 1881-es debreceni tűzvész történetéről. In: Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1995–1996. Szerk.: Sz. Máthé Márta–Selmeczi László. Debrecen, 1998. (továbbiakban: *Ablonczy,*1998.) 191–211. p.

57 *Kósa*, 2009. 242. p.

58 MNL PML V.102.b. Capsa A, Fasc.1., No. 14. (259–264. ff.). *„Az 1765.dik esztendőbeli Pipa Portio Laistroma*”.

— mondta ki a közgyűlési határozat.[59] 1775-ben a kiskun kerület rendelkezését másolták be a helyi tanácsi jegyzőkönyvbe: e szerint Lacházán hat vachtert (éjszakai felvigyázót) kellett állítani (a nagyobb méretű és lélekszámú Kunszentmiklóson és Szabadszálláson tízet-tízet), tűzvédelmi eszközöket (vedrek, tűzjelző vörös zászló) beszerezni. A kerületi közgyűlés rendelkezett arról is, hogy „a rakáson lévő épületek elpusztíttatnak", azonban ez a határozat — mint számos azonos tartalmú a későbbiekben — egyelőre (legalábbis a XIX. század közepéig) írott malaszt maradt.[60]

Az első forrásokban feljegyzett nagyobb tűzvész 1800. január 22-én ütött ki — ennek oka például egy rosszul megépített kémény volt —, amelynek során még a városi bolt és a református templom tetőzete is leégett, illetve megsérült.[61] A kerület felhívására 1821-ben „tűzi Cassa"-t, vagyis tűzvédelmi célú pénzalapot létesített a község.[62]

A következő jelentős tűzvész 1835. július 17-én, majd 18-án következett be, amikor a Láricz János nevű szerb (vagy görög) kocsmabérlő megbízására Volf Ignác és Polesztin Ágoston nevű zsidó származású vándorkereskedők gyűjtogattak. A bor- és pálinkamérési jogaikkal élő, a bérlő számára konkurrenciát jelentő redemptus gazdák házai egy vasárnapi istentisztelet alatt lobbantak lángra. A feldühödött lakosság követelésére — elkerülve a népítéletet — a tanács a helyszínen Láricsot megkorbácsoltatta.[63] A hatóságoknak sikerült megfékezniük a tűz terjedését és a kiskun kerületi ítélőszék a két gyújtogató közül Volfot első fokon hóhérpallos általi halálra ítélte (amit később börtönbüntetésre enyhített), társát várbörtönben és sáncmunkával eltöltendő börtönnel bűntette. A kocsma-bérlő

59 MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyvek. 4. kötet (1773–1777) 48. p. A Kiskun Kerület 1774. augusztus 3-i közgyűlésének határozatai.

60 MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyvek. 4. kötet (1773–1777) 29–31. p. A Kiskun Kerület 1775. január 10–11-i közgyűlésének határozatai.

61 A bolt és a templom tetejének újrazsindelyezésére: MNL PML V.102.b. 12. doboz. Litt. S., Fasc. 1., No. 23. „Bolt fedelének Sidellel való építéséről szóló Contractus" és ugyanott No. 24. „Templom fedele sindelezéséről kötött Contractus de anno 1800."A tűzvész csekély mértékére jellemző, hogy 16 háztartás kapott mindössze adókönnyítést az 1801–1802-es adóévre: MNL PML V.102.b. 17. doboz. Vegyes iratok. *„Föl-jegyzése azon lacházi Lakosoknak, kik a Tűz által meg károsíttatván, a Quantumok és Domesticájok második Esztendőre relaxáltatván loco pariter acceptáltatott de 1801–02"*.

62 MNL PML V.102.a. Protocollum politicum. 50. kötet (1821–1826) 33. p. 1821. október 30.

63 Az 1835. évi tűzvész történéseire: MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyvek 58. kötet (1831–1836). 618. p. 1836. október 8; MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyvek. 59. kötet (1837–1842). 114–115. p. 1838. április 21. és *Könyves Tóth*, 1883. 14–16. p.

Láricsot a bíróság végül felmentette a büntetés terhe alól, noha az elszenvedett meghurcoltatásért és a lakosok által a tűzvész során eltulajdonított javaiért még évekkel később 12 000 forintos kárpótlás kifizetését követelte, sikertelenül.[64] A tanácsnak azonban el kellett ismernie, hogy a bérlőt ténylegesen „*egy néhány ütlegekkel illette*”, de erre csak a „*szinte bőszülésre hágott nép indulatja miatt kénytelenítetett*”.[65]

A korszak legnagyobb tűzvésze 1840. május 1-jén sújtotta a települést, amikor egy Lambró Tamás nevű görög kocsmabérlő gondatlansága miatt (pipázott) tűz ütött ki a város délkeleti részén, a városházával szemben lévő vendégfogadnál.[66] A város a kerületi közgyűléshez intézett folyamodványában kérte a gondatlanságból elkövetett gyújtogatóra a halálbüntetés kimondását, javai elkobzását és a kár értékének megfelelően a lakosok között való felosztását.[67] Könyves Tóth Kálmán — sok tekintetben regényes — elbeszélése árnyalja a peres iratok állításait. Állítólag a tűzvészt követően az egyik károsult gazda elkiáltotta magát: „*halál a görögre, égjen meg ő is, ha a várost felégette*”. A népítéletet csak a felbőszült lakosságot józanságra intő főjegyző, Nagy Ferenc beavatkozása akadályozta meg, aki kalodába záratta a gyanúsítottat.[68] Az eset kapcsán tetten érthető felháborodáson kívül figyelembe kell venni, hogy a tradicionális magyar jog a szándékos gyújtogatókat tűzhalállal büntette (1723. évi 11. törvénycikk 13. bekezdése). Ez a népi jogéletbe is átszüremkedett gyakorlat is tetten érhető a lacházi tűzvészre adott reakciókban. [69] Könyves-Tóth szerint egy, egykor Lambrónál szolgálatot vállalt cselédlány (és kovácslegény foglalkozású testvére) akart bosszút állni egykori sérelméért a tanácson és a görögön fogadója felgyújtásával, illetve javainak elrablásával. A cselédlány, László Erzsébet a tűzvész okozta zűrzavart kihasznál-

64 Az 1835. évi tűzvészre vonatkozó adatok: MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 3. cs., 179. sz. 1836.október 13. 1–4.ff.; uo. P. 3.cs., 74.sz. Tanúvallatási jegyzőkönyv az 1835. évi tűzvészről.

65 MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyv. 59. kötet (1837–1842). 114–115. p.

66 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 4. cs., 17. sz. Félegyháza, 1840. július 20. A perben a gyújtogatás ténye igazolást nyert, mindazonáltal Lambró gondatlanságát sem cáfolták meg, sőt a kocsmában esett kár megfizetésére kötelezték.

67 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 4.cs., 17.sz. A kiskunfélegyházi kiskun kerületi közgyűlés 1840. július 20-i jegyzőkönyvének kivonata.

68 *Könyves Tóth,* 1883. 17. p.

69 *Ablonczy,*1998. 192. p. Degré Alajos egy 1792. évi Zala megyei (Nemesnép) népítélet történetét dolgozta föl, amelynek során a helyi kisnemesek a gyújtogatót – a vármegyei igazságszolgáltatás tehetetlenségét tapasztalva – önhatalmúan, kegyetlen módon megégették. Erre: *Degré Alajos*: Egy XVIII. századi falusi népítélet hagyománya. In: Ethnographia, 74. (1963) 264–267. p.

va akart pénzt rabolni.[70] A várostűz során négy-öt utca hamvadt el, a jegyzőkönyv közlése szerint a mezőváros egyharmada és a szálláskertek fele porig égett.[71] A görög bérlő ezután Kunszentmiklósra ment lakni, ahol az ellene indított per alatt gyanúsítottként házát állandóan strázsák őrizték, majd — megúszva a halálos ítéletet — a bírósági eljárást követően állítólag Kőrösre (valószínűleg Nagykőrös) költözött.[72] Lacházi vagyonát a tűzvészt követően zár alá vették, majd a fellelt 938 pengőforint értékű ingóságait értékesítették, árát a nélkülöző lakosok közt osztották szét, gyorssegélyként.[73] Hat héttel később (1840. június 11.) azonban egy takács otthonában lobbant föl tűzvész, de szerencsére a lakosok ébersége megakadályozta a nagyobb a tűz továbbterjedését.[74]

Minden eddiginél nagyobb mértékű volt a várost ért kár: 287 háztulajdonos szenvedett veszteséget, amelynek értéke elérte a 143 000 forintot.[75] A kerület által szervezett adománygyűjtés során állítólag 1320 váltóforint gyűlt össze, ehhez a kerületi pénztár mindössze 339 forinttal járult hozzá.[76] A kerületi insurrectio (felkelési) kasszából 1841 elején 3000 forintot kért kölcsön a város a nádori főkapitánytól, Szluha Imrétől, ám követelésüket az elutasította, mondván, hogy a pénztárban nincs pénz.[77] Végül a város három éves adómentességet kapott, e mellett a város több magánszemélytől vett föl hitelt (pl. Beniczky Flórián, Linke

70 *Könyves Tóth,* 1883. 19–20. p. A szerző elbeszélése szerint a cseléd férje egykor Lambrónál volt kocsis, aki férje járandóságait nem fizette ki, majd a szolgálatból is elbocsátotta. A volt kocsist aztán – akarata ellenére – elvitték katonának. Az asszony a gyanút Lambróra akarta hárítani és rabolni akart annyit, hogy férjét kiválthassa a katonaságból. Sajnos az irodalmi kidolgozottságú történet és a periratok között eddig még nem sikerült közelebbi összefüggést megállapítanom.

71 MNL PML V.102.a. Jegyzőkönyvek. 59. kötet (1837–1842) 314. p. 1840. május 3.

72 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 4.cs., 51.sz. Kunszentmiklós, 1840. június 16. Kunszentmiklós főbírájának bizonyságlevele Lambró Tamás állapotáról. A Kőrösre költözést valószínűsíti: *Könyves Tóth,* 1883. 17. p.

73 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 4.cs., 18.sz. Lacháza folyamodványa a nádorhoz (1841).

74 *Könyves Tóth*, 1883. 19. p. és MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 4.cs., 17.sz. A kiskunfélegyházi kiskun kerületi közgyűlés 1840. július 20-i jegyzőkönyvének kivonata.

75 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 3. cs., 197. sz. Jászberény, 1840. szeptember 2. Könvves Tóth Kálmán hasonló számokat adott meg: ő kb. 300 lakóház leégéséről tudott: *Könyves Tóth*, 1883. 20. p.

76 *Könyves Tóth,* 1883. 21. p.

77 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 4.cs., 21.sz. Lacháza város folyamodvány Szluha Imre nádori főkapitányhoz és az arra adott válasz (1841. január 23.) Könyves Tóth Kálmán szerint a tanács 2000 forintot kért: *Könyves Tóth,* 1883. 21. p.

Gáborné), amit még 1849-ben is fizetett.[78] A városközpontot pusztító katasztrófa elpusztította a városi tulajdonú ingatlanok közül a jegyzői házat és a vendégfogadót, amelyek újjáépítése is újabb anyagi terheket rótt a lakosságra. Az elpusztult középületek kárát 4000 forintra becsülte a tanács.[79] Megfigyelhető ugyanekkor a tudatosnak nevezett koncepció a város gazdasági életének helyreállítására.[80] Az 1838. évi árvízet, majd a város 1/3-át elhamvasztó 1840. évi tűzvészt követően a tanács nagy szerepet szánt a — a két tűzvész során kompromittálódott görög üzletemberek helyett[81] — a zsidó kereskedőknek a helyi gazdasági élet helyreállításában. 1840-től 1846-ig a városi boltot zsidó kereskedőknek adta ki bérbe. A zsidóság száma ekkor valamelyest nőtt: egy összeírás szerint a községben letelepedett zsidóság lélekszáma 1842-ben 19, 1847-ben 21 fő volt.[82]

Összességében elmondható, hogy a természeti csapásokról szóló forrásanyag rendkívül szórtan és eltérő szempontrendszerrel készült, ezért legtöbb esetben a káresetek mértéke nem volt összehasonlítható. Könyves Tóth Kálmán munkája során viszonylag nagy pontossággal törekedett az egyes katasztrófák nagyságának meghatározására: munkája során valószínűleg eredeti iratokat is felhasználhatott. Ezek mellett számos alkalommal örökített meg olyan történeteket, amelyek hitelessége más forrás híján megkérdőjelezhető, de irodalmi igénnyel egyéni tragédiákat, élettörténeteket örökítettek meg. A szerző kettős céja ezzel a szórakoztatás és a részvét felkeltése, amely — adott esetben — újabb adományokat jelenthetett az ismételt tragédiát átélő településnek. Mindazonáltal megállapítható, hogy a legnagyobb hatással a város civilizációs fejlődésére a legnagyobb pusztítást hozó 1741. és 1838. évi árvíz, illetve az 1840. évi tűzvész volt. Az 1741. évi árvíz a települést helyváltoztatásra ösztönözte, míg az utóbbi két tragé-

78 *Könyves Tóth,* 1883. 17–22. p.; MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 4.cs., 19.sz. Lacháza adósságlevele Beniczky Flórián zsámboki földbirtokosnak 15 000 forint értékben (1840). Ugyanott: P., 4.cs., 21.sz. Lacháza adósságlevele Linke Gáborné (Meisner Júlia) számára 5000 forint értékben (1841).

79 MNL PML V.102.b. 12. doboz. P., 4.cs., 18.sz. Lacháza folyamodványa a nádorhoz (1841).

80 Ez egybeesett azzal a jogi szabályozással (1840. évi 29. törvénycikk), amelynek értelmében 1840-ben a zsidók elnyerték a kerületben való állandó letelepedést, a lakosi jogot.

81 A görögöknek nevezett balkáni ortodox vallású vállalkozói réteg jászkunsági kereskedelmi (bolt-és kocsmabérlői) tevékenységére és az 1840-es évekbeli háttérbe szorulására, illetve a zsidó kereskedő-réteg felemelkedésére: *Papp Izabella*: A görögök szerepkörének módosulása a Jászkunságban a XVIII–XIX. században. In: Az Alföld társadalma. Szerk.: Novák László Ferenc. Nagykőrös, 1998. 325–349. p., különösen 334., 339–340. p.

82 MNL PML V.102.b. 17. doboz. Vegyes iratok. É. n.

dia a település mezővárososi képének és jellegének kialakulása irányába hatott. A természeti csapások azonban rövid távon minden esetben a helyi társadalom elszegényedését, eladósodását okozták. Nem bizonyítható a közvetlen összefüggés a természeti csapások, illetve ezek elégtelen közigazgatási kezelése és a községben az 1830–1840-es évek fordulóján felújuló társadalmi elégedetlenség között. Közvetetten azonban a társadalom elszegényedése és differenciálódása a helyi tanácsnoki elit vezető pozíciót vonta kétségbe.[83] Megállapítható, hogy a korszak elején a község árvízvédelme a hagyományos fokok-erek rendszerének keretei között, lokális szinten maradt meg, ám a XVIII–XIX. század fordulójától a külső kényszerek miatt a helyi társadalom is felismerte az eddigi módszerek elégtelenségét és a regionális összefogás szükségességét. A magyarországi Duna-szakasz egészének rendezéséig/szabályozásáig azonban nem szűntek meg a mindent elpusztító árvizek, miként arra az 1876., 1941. vagy 1956. évi árvíz is jó példa.[84] A tüzek elleni hatékony védekezést a gyúlékony építőanyagok felhasználása sokáig lehetetlenné tette (pl. 1883. évi tűz), ebben a város-szerkezet a tárgyalt nagy természeti csapások utáni nagy rekonstrukciója hozott némi változást.[85]

További kutatást igényel, hogy mennyire képezhet regionális modellt a felső-kiskunsági mezővárosok csoportja árvízvédelmi tekintetben? A jövőbeli kutatás során nem lenne haszontalan a helyi református egyházközség és a Jászkun Kerület felettes szervei levéltárának áttekintése sem, amely módosíthatja vagy árnyalhatja az eddig általam kialakított felettébb töredékes képet.

---

83 Erre egy példa: MNL PML V.102.b. 11. doboz. P, 3. cs., 134. sz. *„A közönség instanciája”*. A helyi szintű elégedetlenség a közigazgatás visszásságainak orvoslására egy kerületi szintű reform-mozgalommá szélesedett a Jászkunságban, erre: *Bagi Gábor*: A Jászkun Kerület és a reformországgyűlések. Szolnok, 1991.

84 A felső-kiskunsági árvizek pusztítását az 1929-ben elkészült Duna-völgyi Lecsapoló és Öntöző Főcsatorna, illetve az 1940-es évek elejéig folyó mellékcsatornáinak elkészülte enyhítette. Ezt egészítette ki az 1964-ben a Kiskunsági Főcsatorna átadása: ez a Ráckevei (Soroksári)-Duna ágat és a Duna-völgyi Főcsatornát köti össze. Erre: *Balogh-Szabó*, 2000. 23–25. p.

85 A későbbiekben is állandó tűzfészek maradt a város nyugati részének szegények által lakott, sűrű beépítettségű része, az ún. Burgó: *Gaál,* 2009. 47. p.

KÁRPÁTI ATTILA ISTVÁN

WESSELÉNYI MIKLÓS ÉS AZ ÁRVÍZI HAJÓS

Wesselényi Miklós (1796–1850) neve a magyar történelmi emlékezetben összeforrt az árvízi hajós állandó jelzővel. Trócsányi Zsolt 1965-ben megjelent monográfiájában megpróbálta megszabadítani ettől a zsibói bárót, és minden korábbinál átfogóbb képet adott Wesselényi életéről, műveiről és eszméiről. Az emlékezet tekintetében azonban nem sikerült változást előidéznie. „A maga szobrát ő is megkapta… A szobor nagyszerű, s egy pillanatra, egy aspektusból nézve valóban a lényeget formálja meg. De hát csak ez az egy nézőpont mutat érdemit Wesselényiről?" — teszi fel a kérdést a szerző.[1] Mint jelen tanulmányom címe is mutatja, Trócsányi gondolatát felelevenítve és követve magam is az árvízi hajós elnevezés, valamint az ehhez társított személy azonosságának problematikáját igyekszem körüljárni. Elsődleges célom, hogy a magyar történelmi emlékezet eme közismert hőse mögött megkeressem az embert, valamint — még ha nem is teljes mértékben — rekonstruáljam azt a folyamatot, ahogy az emberből hős lett. Eme tanulmány keretei között azonban csak arra van lehetőségem, hogy a folyamatok főbb pontjait, alapjait feltárjam. Mindehhez kísérleti jelleggel a kultúratudomány mítoszértelmezéseit hívom segítségül, amelyek az interdiszciplináris megközelítés révén betekintést engednek a hőssé válás folyamatába. Szükség van azonban egy összehasonlítási alapra is, ha meg szeretnénk tudni, mennyire torzult a báró alakja a köztudatban. Ennek jegyében legelőször a gyermekkorhoz visszanyúlva a testet és a lelket kell megismernünk.

A kitűzött célok megvalósításához Wesselényi árvízi naplója szolgál elsődleges forrásként, amellyel kapcsolatban a történészek eddig téves információkkal találkozhattak. Az 1938-ban, a pesti árvíz 100. évfordulója alkalmából megjelent kiadásban ugyanis a bevezető tanulmány szerzője, Rubinyi Mózes P. Szathmáry Károlynak tulajdonította az árvízi napló első kiadását.[2] A Vasárnapi Újság hasábjain több részletben megjelenő napló közreadója maga is úgy vélte, ő osztotta

---

1 *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. Bp., 1965. 5–6. p.

2 Báró Wesselényi Miklós az „árvízi hajós" naplója. Sajtó alá rendezte és kiadta Dr. Rubinyi Mózes irányításával a székesfővárosi VI. kerületi Izabella-utcai Báró Wesselényi Miklós Fiú Felső Kereskedelmi Iskola ifjúsága. Bp., 1938. 14. p. (a továbbiakban *Wesselényi M.*: i. m.)

meg először a nagyközönséggel Wesselényi árvízi naplóját.[3] Egyikőjük sem ismerte Szilágyi Ferenc 1876-ban megjelent művét, amely amellett, hogy a legelső tudományos céllal megírt Wesselényi-életrajz, kisebb szakaszok elhagyásával az 1838. évi árvíz alatt készült naplófeljegyzéseket is közli.[4]

A test

Az árvízi napló oldalain szereplő adatok szerint Wesselényi 1838. március 14-én 14 órát, március 15-én pedig éjféltől kezdve 8 órát töltött mentéssel. Sajnos a továbbiakban pontos adatok nem nyerhetők ki a forrásból, mivel 15-én a báró a délelőtt során vesztegelni kényszerült. Délután újra útnak indult, tevékenysége időtartamát azonban nem jegyezte fel. Összességében tehát annyi állapítható meg bizonyosan, hogy két nap alatt legalább 22 órát töltött mentéssel. Arról sem kapunk pontos információkat, a fenti időből mennyi telt tényleges fizikai erőkifejtéssel. Csupán egy alkalommal jegyezte fel, hogy „csaknem 12 óráig folyvást és szakadatlanul evezvén és dolgozván" ereje elfogyott.[5]

Mint a fenti adatokból is látszik, kitűnő fizikai állóképességgel kellett rendelkeznie. Nem ez volt az első alkalom, hogy Wesselényi kitűnt kortársai közül fizikai teljesítményével. A sporttörténeti szakirodalomból már ismerjük a báró kimagasló sportteljesítményeit, amelyek a köztudatba is beépültek. Elég csak úszóteljesítményére gondolnunk, amelyre Balatonfüreden egy emléktábla is felhívja az arra járók figyelmét. Mint Siklóssy László bebizonyította, a közhiedelemmel ellentétben nem ez volt az első Balaton-átúszás, azonban a Balatonfüred–Tihany táv leúszása a korszakban kivételes eredménynek számított.[6] De nemcsak a vízben, hanem a szárazföldön is jeleskedett: 1829. március 16-án a pesti Nemzeti Vívóiskolában két és fél óra alatt megállás nélkül 24 ellenféllel csörtézett, s mindegyiküket legyőzte.[7] A pesti árvíz alatti fizikai teljesítményére is gondolva joggal merülhet fel a kérdés: hogyan tett szert Wesselényi ilyen erőnlétre?

A báró gyermekkora Kemény Zsigmond és Újfalvi Sándor révén az utókor számára az anekdoták és híres történetek színtereként vált ismertté. A gyermek

3 Vasárnapi Újság, 35. évf., 41. sz. 1888. október 7. 666. p.

4 *Szilágyi Ferenc*: Ifjabb b. Wesselényi Miklós. Élet- és korrajz. Bp., 1876. 39–56. p.

5 *Wesselényi M.*: i. m. 23. p.

6 *Siklóssy László*: A magyar sport ezer éve. Második kötet. Bp., 1928. 373–374. p.

7 *Siklóssy L.*: i. m. 341–345. p.

Miklós testi nevelésével kapcsolatban *A két Wesselényi Miklós* és az *Emlékiratok* hasonló információkkal szolgálnak. A két forrásban található adatok szerint id. Wesselényi Miklós már korán hozzászoktatta fiát a különböző természeti és egyéb viszontagságokhoz, továbbá az ifjabb Wesselényi kiskorától kezdve rendszeresen és nagy intenzitással lovagolt, futott, vívott, úszott és birkózott.[8] Ha megnézzük a zsibói Wesselényi-könyvtár lajstromában szereplő pedagógiai témájú műveket, arra a következtetésre juthatunk, hogy a két szerző leírása közötti összhang nem véletlen.[9] A jegyzékben szereplő művek közös vonása a gyermeki testmozgás hasznosságának hangsúlyozása, amely nemcsak fejleszti az érzékszerveket és a koncentrációt, hanem jótékony hatással van a szervek és a végtagok fejlődésére is. Mindegyik munka elutasítja az elkényeztetést, helyette a szigort javasolja: a gyermeket hozzá kell szoktatni az éhséghez, a szomjúsághoz, a fáradtsághoz, valamint a szélsőséges időjárási körülményekhez. A szerzők a testmozgás kapcsán kiemelik a rendszerességet és a fokozatosságot, s intik a szülőket, hogy gyermekük képességeit felmérve és megismerve az arany középutat válasszák az intenzitás terén. Mindezek mellett a mozgásban erkölcsi hasznot is látnak, amit a legvelősebben Mátyus István fogalmazott meg: „A' korhelség vétket szül. "[10]

Wesselényi gyermekkori testi nevelésének anekdotákban megjelenő eltorzítása kiválóan illusztrálható Kemény Zsigmond híres lovaglásról szóló történetével. Mint Szegedy-Maszák Mihály kutatásai kimutatták, a szerző Széchenyiről és a két Wesselényiről írt politikai jellemrajzaiban elsősorban az esztétikumra helyezte a hangsúlyt, nem pedig a történeti hitelességre.[11] A történész aspektusából Pauler Gyula hívta fel a figyelmet a regényes, magával ragadó stílus veszélyeire, amely ugyan az olvasó szempontjából élvezetes, a történésztől azon-

8 *Újfalvi Sándor*: Emlékiratok. Bp., 1990. 93. p.; *Kemény Zsigmond*: A két Wesselényi Miklós. In: Magyar szónokok és statusférfiak. Szerk.: Csengeri Antal. Pest, 1851. 115–116. p.

9 A jegyzékben szereplő testi neveléssel foglalkozó pedagógiai és egészségügyi művek a következők: *Friedrich Wilhelm Hufeland*: Az emberi élet meg-hoszszabításának mestersége. Fordította: Kováts Mihály. Pest, 1798. *Mátyus István*: Diatetica, az az a jó egészség megtartásának modját fundamentumosan elő-adó könyv. Kolozsvár, 1762. *Jean Jacques Rousseau:* Émile, ou de l'éducation. Amsterdam, 1765. Az anyákhoz való jó tanátsa Hufelandnak a' Fels. Pruszsziai Király udvari Fő Orvosának, a' Gyermekek Testi Nevelésének Nevezetesebb Pontjairól az ő Életeknek első esztendejekben. Fordította: Öri Fábián László. Pozsony, 1802.

10 *Mátyus,* i. m. 350–351. p.

11 *Szegedy-Maszák Mihály*: Költői megformáltság Kemény Zsigmond politikai jellemrajzaiban. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 80. (1976) 3. sz. 365. p.

ban alapos forráskritikát kíván.[12] *A két Wesselényi Miklós*ban szereplő történettel kapcsolatban szerencsére rendelkezünk összehasonlítási alappal. A Kemény által leírt történet forrását a gyermek nevelője, Tőkés János Kazinczy Ferenchez írt keltezetlen, de minden bizonnyal 1809-ből származó levelében találjuk meg. A levél információkkal szolgál a zsibói ménesről, melyeket Kazinczy kért a nevelőtől a gyermek Miklóshoz szóló episztolájának elkészítéséhez.[13] Tőkés a ménes lovainak felsorolásánál hosszasan elidőzött Bucephalus jellemzésénél, s neveltjéről is írt a ménnel kapcsolatban. A nevelő leírása nagy hasonlóságot mutat a Kemény történetében használt jelzőkkel. Amíg Keménynél egy „szilaj", „horkoló és hányakodó mén"[14] az ominózus állat, addig a zsibói ménes legfélelmetesebb lovát, Bucephalust (Osiris Helyesírás 275. p.) Tőkés így jellemzi:

> „Ez egy rá nézni is iszonyatos Lo, szőre fako, fejér serénye térdét veri, fejér farka pedig a' földőt teriti labai után. Iszonyu magossan emeli Lábait, mellyek oly vékonyak mind valamelly szarvasnak lábai… lábait a' kis teher alatt iszonyu keményen vervén a' földhöz és onnan kettőztetett dobogással szedi fel magossan de még e' nem volna rettentő, hanem midőn kettőt hármot lépett rettentőleg prűszkől, ugy annyira hogy meszsze el hallik, és turja a' tajtékot."[15]

Az állat jellemzésében hasonlóságokat fedezhetünk fel a két szövegben, hiszen a mén vadságát Tőkés a ló külsejének bemutatásával, valamint a tajték túrásával jelzi. A horkolás Tőkésnél prüszkölésként szerepel, a nevelő levelében részletesen kifejtett furcsa mozgás pedig megegyezik a Keménynél található hánykolódással.

A veszedelmes állat jellemzésén túl érdemes megvizsgálni a mellékszereplőkről szóló részeket is. Kemény interpretációjában mindkét szülő jelen van az eseményen, Tőkésnél azonban csak az apa van név szerint megemlítve. Mindkettejüknél szerepelnek más, meg nem nevezett nézők is. Újabb közös pont a jelenetben részt vevő (Osiris Helyesírás 1235. p.) személyek reakciójában felismerhető érzelmi változás a történtek láttán, amely mindkét esetben riadalommal, ijedtséggel kezdődik, majd megnyugvással zárul.

---

12 *Pauler Gyula*: Kemény Zsigmond tanulmányai. In: Századok, 5. (1871) 2. sz. 132–134. p.

13 Kazinczy Ferenc levelezése. 6. kötet. Szerk.: Váczy János. Bp., 1895. 374. p.

14 *Kemény Zs.*: i. m. 115. p.

15 MTAK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4-r. 29. Tőkés János keltezetlen levele Kazinczy Ferenchez

„Heléna, ki történetesen a tornáczon volt, sikoltva szaladt szobájába, s a kerevet vánkosai közé mélyeszté fejét, hogy zokogását elfojthassa, és lélekerőt gyüjthessen a halálhir meghallására; mert egyetlen még élő gyermekének vesztét bizonyosnak hitte… Egyszerre pajzán szava hangzik a gyermeknek, ki a szobába berobogva, nevetés közt beszéli el az uj életet nyert anyának, hogy a mén igen roszul viselte magát…”[16]

„…’s mindhogy azt gondolná az Ember hogy haragjába tsináll olly nagy lármát, rebeg a’ nézőknek szívek, féltvén a’ kis rajta űlőt… Hanem minek utána látják hogy a’ Lo a lárma között is semmi tsalfa Ugrást, vagy véletlen lépést nem tészen, a’ Kis Lovasnak gyenge vonittására is mely kész, és melly engedelmes egészsz bátorságot vesznek, és az előbbeni félelem hellyett öröm és meg elégedés váltyák fel a’ scenat.”[17]

A két történet eddig mind a vad mén jellemzésében, mind a nézők érzelmeiben egyezést mutat. De a legfontosabb tényező a két forrás közötti különbség, amely az apa gyermekhez való viszonyulásában jelentkezik. Keménynél id. Wesselényi Miklós tudatossága, megfontoltsága teljes mértékben háttérbe szorul, és — Nyírő József híres regényének címével élve — az indulatoktól vezérelt „sibói bölény” jelenik meg az olvasók előtt. Ezzel szemben Tőkés történetében teljesen más szemszögből ismerjük meg az idősebb Miklóst, hiszen a rousseau-i intelmeknek megfelelően tisztában van gyermeke képességeivel, és ehhez mérten edzi annak testét:

„A Wesselényieknek nem szabad félni, menydörgé az apa, s földobta gyerekét a szilaj ménre, megcsapván ezt ostorával.”[18]

„De a’ gondos Atya jol ki tanittatván és meg szeliditvén e’ tűzes Lovat, tudván és esmérvén fiának alkalmas voltát, bátran nézi és

16 *Kemény Zs.*: i. m. 115. p.

17 MTAK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4-r. 29. Tőkés János keltezetlen levele Kazinczy Ferenchez

18 *Kemény Zs.:* i. m. 115. p.

meg nyugodva 's örömmel el telve, midőn mások kik sem a' dolgot nem tudják remegnek."[19]

Mint a különbségekből kitűnik, *A két Wesselényi Miklósban* közreadott történetben a szerző torzításával kell számolnunk. A hangsúlyok eltolásának oka az apa szerepében keresendő. Kemény id. Wesselényi Miklóst egy önuralom nélküli, hiú, fitogtató személyként jeleníti meg, s az ominózus történet leírása előtt pár oldallal éppen azt taglalja, hogy ezeket a tulajdonságokat a gyermek örökölte apjától.[20] Az események Kemény-féle interpretációjából világosan kitűnik, hogy az apa viselkedésében mindegyik jellemhiba szerepel. A szerző pusztán egy párbeszéd beszúrásával módosítja a Tőkés által leírt történetet, s ezzel alapvetően megváltoztatja az események színezetét. Az apa elhíresült cselekedete ennek a rövid dialógusnak az eredménye. Az, hogy fiát feldobja a lóra, pusztán azért, mert az fél, egyszerre mutatja az apa önuralmának hiányát, hiúságát — hiszen a Wesselényiek nem félnek –, továbbá fitogtatási vágyát. A szerző célja az, hogy ezen a történeten keresztül támassza alá az idősebb Miklós jelleméről korábban leírt negatív jelzőket. Ez persze nem jelenti azt, hogy az apa általános jellemrajza nem helytálló — elég csak a gorbói incidensre vagy Toldi Zsigmond főispán elleni erőszakos fellépésére gondolnunk. A módosítás ténye viszont arra utal, hogy Kemény inkább id. Wesselényi közismert jellemvonásait akarta felnagyítani, s nem tudta — vagy nem akarta — árnyalni a róla kialakult képet.

Kemény betoldásának nemcsak ez lehetett a szerepe. Az apa és fia közötti dialógus előtt megnyilvánuló gyermeki reakció alapján arra gondolhatunk, hogy a fiú még nem ült korábban lovon, s az állat vadsága mellett ez is szerepet játszhatott félelmében.[21] Tőkés azonban nem utal arra, hogy ez lett volna a gyermek első lovaglása. Sőt, az apa „tudván és esmérvén fiának alkalmas voltát", teljes nyugalommal figyelte az eseményeket.[22] Nem tudjuk, a nevelő pontosan mit érthetett „alkalmas volt" alatt, de arra következtethetünk, hogy az ifjabb Miklós már rendelkezett valamennyi tapasztalattal a lovaglás terén. *A két Wesselényi Miklósban* szereplő betoldás így amellett, hogy alátámasztja Kemény korábban

19 MTAK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4-r. 29. Tőkés János keltezetlen levele Kazinczy Ferenchez

20 *Kemény Zs.*: i. m. 113–114. p.

21 „A horkoló és hányakodó mént, a mint közelitett, a gyermek növekedő gyönyörrel nézte… Az öreg feléje fordítá éles szemeit és ismét kérdé: no s nem ülsz föl? Nem, válaszolt a gyerek. Miért? Mert félek." *Kemény Zs.*: i. m. 115. p.

22 MTAK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4-r. 29. Tőkés János keltezetlen levele Kazinczy Ferenchez

leírt állításait az idősebb Miklósról, olyan utalásokat is tartalmaz, amelyek kiváló táptalajul szolgálnak a báró személye körüli negatív közvélekedés tovább éléséhez. Ezt támasztja alá a gyermek viselkedése is. Kemény előadásában az ifjabb Miklós diadalittasan tér vissza édesanyjához, és büszkén meséli el, hogy kifárasztotta a lovat. Tőkés történetében az ifjabb Miklós felkészült, s az állat nyugodtan és engedelmesen viselkedik, így még a lehetősége sincs meg annak, hogy a gyermek hőstettet hajtson végre. A nevelő nem akarja felnagyítani sem az apa, sem a gyermek érdemeit, s épp ezért tekinthetjük objektívebb forrásnak az általa leírt történetet.

A két leírás egymás mellé állításából bizonyosan állítható, hogy a Keménynél megjelenő, a gyermek lovaglásáról szóló elbeszélés alapját a Kazinczynak szóló, 1809-ben írt levélben találjuk meg. A történet azonban nem jelenik meg az episztolában, pusztán a nevezetes lovat említi a széphalmi vezér, még csak utalást sem tesz Tőkés történetére. Úgy tűnik, a történet Kazinczynál elakad, s nem kerül lejegyzésre egészen *A két Wesselényi Miklós* 1851. évi megjelenéséig. A Szilágyi Ferenc tollából származó történeti munka jól mutatja, hogy a gyermeki hőstett anekdotájának mekkora szerepe volt a Wesselényi-képben. Az ifjabb Miklós életének tárgyalását ugyanis Szilágyi ezzel a történettel kezdi, amelyet szinte szó szerint átvesz Kemény Zsigmondtól.[23] A Kemény által előadott gyermeki hőstett ezt követően kiesett a történeti emlékezetből, mivel Trócsányi Zsoltig egyik szerző sem tett említést róla.

Wesselényi gyermekkori testi nevelése mögött Tőkés János elbeszélése, valamint a zsibói könyvtárban szereplő pedagógiai és egészségügyi művek vizsgálata alapján egy tudatos, a biztonságra és a fokozatosságra alapozó pedagógiai elvet fedezhetünk fel, amely a báró élete során alapvető szerepet játszott a testről és a testmozgásról alkotott szemléletében. Ezt a gondolkodásmódot fedezhetjük fel az 1814. évi utazás bécsi szakasza alatt papírra vetett napi feljegyzésekben is, amelyek arról tanúskodnak, hogy az akkor 18 éves Miklós és barátja, Kendeffy Ádám minden reggel több órát lovagoltak.[24]

---

23 *Szilágyi F.*: i. m. 3. p.

24 „Ma reggel 6 orakkor szokás szerént Kendefiékkel Debachnál voltagieroztunk. 9 ora után a Császári Reitschulba mentünk lovagolni…" Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Mikrofilmtár, 5495. film. Ifj. Wesselényi Miklós útinaplója. 1814. augusztus 1. (Kolozs Megyei Állami Levéltár [a továbbiakban: KMÁL], 928/432 Naplófeljegyzések Wesselényi Miklós báró 1814-i külföldi útjáról)

A lélek

Miután megismertük Wesselényi fizikai teljesítményének hátterét, térjünk át a lelki tényezők vizsgálatára és arra a kérdésre: mi lehetett az a motiváció, ami arra vitte őt, hogy részt vegyen a mentésben? A báró lelki alkatának megismerésében nagy segítséget jelent id. Teleki László *Némely az Ötsémet illető különös környül állásokról* címet viselő nevelési tanácsadója, amelyet az édesanya, Cserei Heléna kérésére készített el. Teleki többek között részletesen foglalkozott a gyermek személyiségével, amelyet így jellemzett: „… őtet Sangvinco-Choloricusnak tartom, még pedig igen kevés Flegmával elegyítve."[25] Az idézet tartalmának megfejtéséhez Mátyus István korábban már idézett műve ad támpontot, amelyben röviden jellemezte a különböző személyiségtípusokat. A kolerikus és a szangvinikus személyiségjegyek között Mátyus két olyan tulajdonságot nevezett meg, amely Teleki gróf jellemrajzában is szerepel, s amely fontos lehetett abban, hogy Wesselényi a mentés mellett döntött: a vakmerőséget és a bátorságot. Teleki tanácsadójában külön kiemelte az akkor 13 éves gyermek szociális érzékenységét, empátiáját és kitartását.[26] Ezen személyiségjegyek, tulajdonságok mindegyikét felismerhetjük az árvízi események alatt végzett mentésben, s részben választ is adnak a feltett kérdésre.

Mindezek mellett van egy másik fontos elem is a motiváció terén, amely a fizikai állóképesség megalapozásához hasonlóan a gyermekkorban gyökerezik. „Érzem már Hazámhoz 's hozzátok szeretetemet Atyák! Hazafi akarok én is lenni…" — kezdi 1806. január 29-én a zilahi megyegyűlésen elmondott rövid beszédét a gyermek Wesselényi.[27] A 9 éves fiú orációjában megfogalmazott ígérete egyenlő azzal, hogy felnőttként a politikai pályára lép.[28] Adja magát a kérdés: egy 9 éves gyermek honnan tudja, mit jelent hazafinak lenni? A választ édesapja beszédeiben találjuk meg, történetesen id. Wesselényi 1806. január 28-án, vagyis az ifjabb Miklós beszédének elhangzása előtti napon történt felszólalásában. A két szövegben egy jellegzetes formai hasonlóságot fedezhetünk fel, ugyanis az

25 KMÁL, 250/45 A Wesselényi család tagjaihoz tartozó irodalmi, történelmi kéziratok. Teleki László: Némely az Ötsémet illető különös környül állásokról. 5. p.

26 KMÁL, 250/45 A Wesselényi család tagjaihoz tartozó irodalmi, történelmi kéziratok. Teleki László: Némely az Ötsémet illető különös környül állásokról. 5–6. p.

27 MTAK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4-r. 29. sz. A 9 éves ifj. Wesselényi Miklós beszéde.

28 „Oszlopokat fogunk néktek az Egekig emelni, és a' mit ti el nem végeztetek, nemes tűzzel bé fogjuk végezni." MTAK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4-r. 29. sz. A 9 éves ifj. Wesselényi Miklós beszéde.

oszlop kifejezés apánál és fiánál ugyanolyan kontextusban szerepel. Az idősebb Miklós aktív politikai szereplőként a cselekedetek nagyságára, azok hosszú távú hatására gondol, s olyan tettekre szólítja fel társait, amelyekre még az utódok is büszkén fognak emlékezni.[29] A fiú a jövő generáció tagjaként alkalmazza ezt a szófordulatot, amelyet apjához hasonlóan az emlékezet szimbólumaként használ.

A január 28-i felszólalás más aspektusból is érdekesnek. Az apa ugyanis minden olyan fogalmat tisztáz, ami fia másnapi orációjában előfordul. Id. Wesselényi nemcsak definiálja a haza fogalmát, hanem pontról pontra áttekinti annak magyarázatra szoruló elemeit is.[30] Kiemeli az egész és a tagok, tehát a hazának és részeinek kapcsolatát, miszerint minden rész a hazáért működik, nem pedig fordítva. Ebből következik a másik közös pont a két Miklós beszéde között: a hazafiak célja a haza boldogsága.[31] Ezt követően rátér a hazafi feladataira, kötelességeire, miszerint az vérével tartozik hazájának, és ha szükséges, anyagi áldozatot is vállal.[32] Az apa célja beszédének végén derül ki: korábbi ellenfeleinek baráti jobbot nyújtva akar létrehozni egy olyan erős közösséget, amely a vészterhes időkben is megállja a helyét. Szándéka a közösségformálás, a hazafiak nagy társaságának

29 „… emellyűnk magunknak olly oszlopokat, mellyek sok századok alatt hiv bizonyságai légyenek Nagy Tetteinknek, mellyek a' mindeneket vas-fogaival meg emésztő idő irigységét ki-állhassák, 's mellyeknek lábainál a' késő maradék szent borzadással 's tisztelettel el telve őrvendezhessen…" KMÁL, 250/50 Id. Wesselényi Miklós beszéde, 1806. január 28.

30 „Az emberi természetbe bé oltatott társalkodásnak kívánása gyűjtötte az Embereket társaságokba. Az erőssebbek és ravaszobbak ellen való bátorság véget szereztettek Tőrvények és rendeltettek Előljárok. — A' Társaság a' Nemzet és a' jo Constitutio neveztetnek Hazának. — Haza! ez amaz édes nemzet, mellynek édességét az Emberi szivből semmi ki-nem irthatja…" KMÁL, 250/50 Id. Wesselényi Miklós beszéde, 1806. január 28.

31 „… ez ama nagy és felséges nevezet, mellynek a' Részek kőszőnhetik ételeket, a' Hazáért vagynak ezek nem pedig ezekért a' Haza: ugy lehet hát ezen Részeket el rendelni és használni, mint azt ama Nagy Egésznek a' Hazának boldogsága kivánnya. Igy gondolkoztak a mi ditső Eleink, a' midőn a' Környül-állásokhoz képest tsak a' Haza boldogságát czélul véve a' Részeket majd igy, majd amugy rendelték 's használták." KMÁL, 250/50 Id. Wesselényi Miklós beszéde, 1806. január 28. „Ti nemes tűzzel munkálódtok s miért? azért úgy-e, hogy minket boldogokká tegyetek." MTAK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4-r. 29. sz. A 9 éves ifj. Wesselényi Miklós beszéde.

32 „1ben...a' hadi kőtelessegre, melly tőrvenyes kőtelességűnket Hazánknak fekvése, és némelly barbarusoknak kőnnyen tőrténhető rendetlen és káros bétsapások el-kerűlhetetlenűl szűkségessé tészik. 2szor Arra a magunk meg tagadásával együt járo kőtelességre melly azt kivánnya minden Hazafitol, hogy Hazája boldogságáért kész legyen vagyonnyaibol is áldozni." KMÁL, 250/50 Id. Wesselényi Miklós beszéde, 1806. január 28.

létrehozása, ahol mindenki félreteszi indulatait, és barátként tekint a másikra.[33] Nem véletlen ifj. Wesselényi beszédének időpontja, s felszólalását akár édesapja felhívására adott feleletként, reakcióként is értelmezhetjük. A fiú tisztában van azzal, mit vállal, amikor hazafinak ajánlja magát, s ismeri kötelességeit. Nem akar mást, mint apja példáját követve csatlakozni ehhez a csoporthoz.

Az apa fiára gyakorolt hatása 1809. október 25-én bekövetkezett halála után sem csökkent. Wesselényi Kazinczy Ferenchez írt levelei adnak betekintést a gyászoló fiú lelkivilágába (Osiris Helyesírás 999. p.). A veszteség feldolgozásának kulcsszereplője a széphalmi vezér, aki barátként segített a 13 éves fiúnak feldolgozni apja elvesztését. A gyászoló fiú Kazinczyhoz intézett sorai önmagukért beszélnek: „minden tselekedeteimben szemem előtt vagyon Kedves Atyám, szemem előtt vagynak intései, sinor mértékül vettem ezeket, 's az Epicurus tanátsa szerént ki választottam éltem örökös követőjének, hogy tselekedeteimet örökké ugy határozzam, mintha ő tőlle láttatnának; — azon fogok igyekezni, hogy Atyámnak várakozását meg ne tsaljam 's méltatlan fia ne legyek."[34]

Az árvízi napló bejegyzéseiben érdekes módon nem találunk semmilyen utalást arra vonatkozóan, mi indította Wesselényit a mentésre. Úgy gondolhatjuk, teljesen természetesnek vélte, hogy segítenie kell az embereken. Csupán egyetlen rövid részlet árulkodik a báró lelki állapotáról, ebből azonban nem kapunk egyértelmű magyarázatot: „általában pedig meg kell vallanom, így veszélytől és borzalmaktól körülvéve érzettem, miszerint ily helyzet s ily munkásság elemem. Fejemet tisztábban fontolónak, véremet nyugodtabban folyónak s inaimat erősebbnek talán soha sem éreztem."[35] Wesselényi olyannyira elemében van, hogy

33 „Tikteket Barátim! Hazafi társaim! hivlak meg a' Haza szolgálatjára, mejtől tsekélly szolgálatomat én is a' végig és a' vérig meg nem vonom…Mind azon akadállyok valamellyek az elméket egymástól elidegenittenék el-távoztatnák, elhárittassanak, a' gyengebbek a' nagyoktol el ne nyomassanak, mindennek Őnön haszna a' Hazáért önként valo áldozat légyen, a' vetélkedések és a' perpatvarok meg szűnnyenek, leg nagyobb ellenségek szives Barátokká vállyanak, 's ama nagy egészbe a' Hazába a' Részek egyesűlvén annak boldogitására kezet fogjanak. Tekintetes Ns. Vármegye! egész reménységgel vagyok, hogy mindenek példámat kővetik, 's mint Testvérek ugy őleljűk egymást. Igy osztán bizonyosak lehetűnk abba, hogy akár melly szélveszek kőzt is; és akár mind dűhősködjenek a' habok, Hazánk szerentséje Hajoja szerentsesen el evezvén a' Scilla és Carybdis kőzt, el éri a' kívánt rév partot. Barátim! Hazafitársaim! olly magam meg elégedésevel, olly érzéssel, mellyet tsak érezni, de leirni nem lehet... tészek le azon szándékomrol,... hogy némellyeket kőzűletek Barátim! Hazafi Társaim egy rajtam esett sérelemért perbe idézzek..." KMÁL, 250/50 Id. Wesselényi Miklós beszéde, 1806. január 28.

34 Kazinczy Ferenc levelezése. 8. kötet. Szerk.: Váczy János. Bp., 1898. 141. p.

35 *Wesselényi M.:* i. m. 27. p.

úgy érzi, felfokozott lelki állapota fizikumára is hatással van. Ezen a ponton érdemes felidéznünk Rousseau pedagógiai művét. A francia szerző az úszás kapcsán kifejtett véleménye szerint az embernek meg kell tanulnia a szárazföldön és a vízben egyaránt helyt állni. Emellett van egy másik haszna is a testmozgás eme formájának: a gyermek megtanulja a kockázatvállalást, továbbá azt, hogyan őrizze meg lélekjelenlétét a veszélyhelyzetben is.[36] A nevelési program eme pontja köszön vissza az idézett naplóbejegyzésben.

Az indíttatás tárgyában több lehetőséget is valószínűnek tartok. Ha visszanyúlunk az id. Teleki László által leírt személyiségjegyekhez, elképzelhető, hogy a hőstettek végrehajtására való vágy beteljesülését és a hasznosság érzését kell keresnünk Wesselényi magától értetődőnek tűnő döntése mögött. Erre enged következtetni 1835-ben készült két általa írt epigramma is. A két rövid mű Dávid Gábor Csaba irodalomtörténész szerint nagymértékű hasonlóságot mutat a Máté evangéliuma 8. fejezetében található 20. verssel. Az üldözött báró eme párhuzam alapján önmagát Jézus Krisztushoz hasonlította, s megváltóként tekintett saját magára.[37] Az epigrammákban megjelenő analógia a Teleki által lejegyzett személyiségjegyre is utalhat, amely akár még 1838-ban is vezérelhette a bárót. Emellett a gyermekkori fogadalom megtartására is gondolhatunk, amely szorosan összekapcsolódott az apa emlékének való megfeleléssel. Sajnos a napló alapján nem állapítható meg egyértelműen, Wesselényi miből nyerte motivációját. Elképzelhetőnek tartom, hogy a fentiekben felsorolt elemek mindegyikének szerepe volt abban, hogy az árvíz alatt végzett tevékenységét teljesen természetesnek tekintette.

Az árvízi napló hasábjain olyan adatokat is találunk, amelyek id. Teleki László írását ismerve információval szolgálnak Wesselényi személyiségéről, jellemről. Érdekes módon az indulatosság, a hirtelen harag — amelyet Teleki az egyik legnagyobb problémának ítélt a 13 éves gyermek viselkedésében — csupán egy helyen szerepel a naplóban, akkor is csak közvetetten. „Verekedést kezdeni nem akartam, az öt megtámadót többen is pártolták s így kénytelen voltam kiszállni s vesztegelni”[38] — írja a báró egy csónak birtoklása körüli incidens kapcsán. Mint az idézetből is látszik, a konfliktus megoldásakor legelőször a verekedésre, az erőszakra gondolt, s csak azután mérlegelte a szituációt.

---

36 *Rousseau*: i. m. 84. p.

37 *Dávid Gábor Csaba*: „Célunk tökéletesedésünk”. A nemzetnevelő Wesselényi Miklós. Bp., 2013. 111. p.

38 *Wesselényi M.*: i. m. 29. p.

Az árvízi hajós

Az 1838. évi katasztrófát követően megjelent újságcikkeket és tudósításokat két csoportba sorolhatjuk az alapján, hogy megemlítik-e a báró nevét. Az első csoportot azok a cikkek alkotják, amelyekben név nélkül, többes számban említik a mentésben segédkezőket. Ide sorolható a Regélő, továbbá a Hírnök című lap március 27-i beszámolója.[39] A második kategóriába illeszkedő írások megemlítik Wesselényi nevét, ilyen az Erdélyi Híradó, a Jelenkor, a Társalkodó, valamint a Hírnök árvízről szóló cikke.[40] Ez utóbbi az olvasók levelei és beszámolói alapján összegyűjtötte mindazok nevét, akik valamilyen módon segítettek az árvíz által sújtott embereknek. A sajtóorgánumokból tájékozódó közvélemény a március 22-én megjelent Regélőben találkozhatott legelőször Wesselényi nevével, s naplója szerint a báró ezen a napon szembesült azzal, hogy Budán — elsősorban a hölgyek — már tudnak arról, hogy részt vett a mentésben.[41] Az eseményekről nemcsak a magyar, hanem a pesti német sajtóorgánumok is tudósítottak. A *Der Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode* több összefoglaló cikkben tájékoztatta olvasóit a pesti eseményekről és állapotokról, s a harmadik beszámolóban olvashatunk több más segítő mellett Wesselényiről is, „aki a leghősiesebb tettek csodáját vitte véghez."[42] Sőt, a Spiegel cikkének megjelenését követő napon már a *Wiener Zeitung* hasábjain is a zsibói báró tetteiről olvashatott a császárváros olvasóközönsége: „Pesten a kezdettől a végig éjjel-nappal a veszély körül hajózott, és több százakat mentett meg a haláltól."[43] De nemcsak a híradások, hanem az elemzések terén is értékes információkkal szolgált olvasóinak a pesti német nyelvű sajtó. A Spiegel melléklapjaként megjelenő *Pesther Handlungszeitung für Handel, Industrie, Gewerbe, Land- und Hauswirtschaft* ötrészes cikksorozatot adott közre Technische Betrachtungen über die Hochwasser. Mit besonderer Rücksicht auf die letzte Ueberschwemmung in Ofen und Pesth címmel egy mérnök, Dr. Novák

39 Regélő 1833. március 22., Hírnök 1838. március 27.

40 Erdélyi Híradó 1838. március 27., Jelenkor 1838. május 21., Társalkodó 1838. április 14., Hírnök 1838. március 30.

41 *Wesselényi M.*: i. m. 52. p. A szájról szájra terjedő információk vélhetően gyorsabban elvitték Wesselényi hírét, hiszen — mint naplójába feljegyezte — már március 17-én pozitív fogadtatásban részesült.

42 Der Spiegel für Kunst Eleganz und Mode, 1838. március 28.

43 Wiener Zeitung 1838. március 29.

tollából.[44] A legnagyobb hatású híradás azonban nem a sajtóorgánumokhoz, hanem Vörösmarty Mihály nevéhez fűződik.

Ahhoz, hogy közelebb jussunk a hőssé válás folyamatának rekonstruálásához, azokat az irodalmi műveket kell megvizsgálnunk, amelyekben szerepet kap az árvízi hajós alakja. Gondolatmenetem alapját Szegedy-Maszák Mihály azon állítása adja, miszerint minden történetmondásban megnyilvánulnak a mítoszok elemei.[45] Ha elfogadjuk ezt a tézist, logikusan következik, hogy a vizsgálandó irodalmi műveket a mítoszértelmezések elméletei alapján elemezzük. Mindenekelőtt azonban le kell szögezni, hogy a mítosz azon kevés fogalmak egyike, melyeknek napjainkig sincs konszenzuson alapuló definíciója. A fogalomhoz hasonlóan a mítoszértelmezések is más-más gondolatmenet szerint épülnek fel, s különböző sajátosságokat hangsúlyoznak.

Ernst Cassirer úgy vélte, az ember az őt körülvevő világot a mítoszokban megjelenő szimbólumokkal modellezi. A szimbólumok az általánosítás eszközei, s az érzékelt konkrétumokat és érzelmeket összefogva próbálják meg leírni és megalkotni az embert ért hatásokat. Megfejtésük azonban nehéz feladat, hiszen ehhez ismerni kell az adott kor kulturális viszonyait.[46] Claude Lévi-Strauss is a szimbólumokban látta a mítoszok sajátosságait, azonban más következtetésekre jutott. Nézete szerint a mitikus történetek sajátossága az, hogy túlélik az időt: több száz vagy ezer év után, egy másik nyelvre átültetve is megérthetjük mondanivalóikat. Ennek okát abban vélte felfedezni, hogy a mítoszok az alapvető ellentmondások, ellentétpárok alapján épülnek fel. Eszerint általános jellemzőjük, hogy a szereplők között van jó és rossz, továbbá megjelenik bennük a legalapvetőbb ellentétpár, az élet és a halál.[47] Karen Armstrong a mítoszok létrejöttének okát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy azok a haláltól és az elmúlástól való félelemből eredeztethetők. A mítoszok meglátása szerint azért jöttek létre, hogy megmutassák az embereknek, hogyan kellene élniük, s egyben segítséget is nyújtanak ahhoz, hogy az emberek megtalálják helyüket a világban.[48] Jakob és Wilhelm Grimm a mítoszokat a nyelv felől közelítette meg. Szerintük a nyelv

---

44 Pesther Handlungszeitung für Handel, Industrie, Gewerbe, Land- und Hauswirtschaft 1838. március 31. — április 28.

45 *Szegedy-Maszák Mihály*: Mítosz és történetmondás. In: Szegedy-Maszák Mihály: „A regény, amint írja önmagát". Elbeszélő művek vizsgálata. Bp., 1998. 29. p.

46 *Szepes Erika:* A mítosz: egy fogalom jelentésváltozásai. In: Szepes Erika: A költő és a mítosz. Bp., 2006. 66–67. p.

47 *Szepes E.*: i. m. 70. p.

48 *Karen Armstrong*: A mítoszok rövid története. Bp., 2006. 7–10. p.

feladata a kultúra továbbadása, amelynek részét képezik a különböző történetek is. A mesék részletei — így a szereplők és a helyszín — az esetek nagy részében megváltoznak, azonban a mítoszok esetében ez nincs így. Ennek okát abban látták, hogy amíg a gyermekeknek szóló, egyszerűbb meséknek tanulsága van, addig a mítoszok a felnőtteknek szólnak, s tanítani, elgondolkodtatni akarnak.[49]

Vörösmarty Mihály *Az árvízi hajós* című versét 1838. április 27-én szavalta el Laborfalvi Róza a pesti Nemzeti Színház színpadán. A művésznő előadásáról a kritikák megoszlottak. Az Athenaeum kritikusa „értelmes, világos és helyes kifejezésű" szavalatról számolt be.[50] Ezzel szemben a Honművész ítésze több érzést várt volna el Laborfalvitól, bár ő is megemlítette, hogy a közönség visszatapsolta a színésznőt.[51] De nemcsak Laborfalvi Róza előadásának sikere miatt fontos Vörösmarty műve. Ez volt az első alkalom, amikor nagy nyilvánosság előtt árvízi hajósnak nevezték Wesselényit. A költő címválasztását értelmezhetjük névadási gesztusként is, amely a mítoszok egyik sajátos eleme, s lényege, hogy a káoszban rendet tegyen.[52] Vörösmarty a legelső, aki az irodalomban megjeleníti Wesselényi alakját, s ezzel elindítja a mitizálást. A költő személye mellett ezt a folyamatot nagyban elősegíthette az is, hogy a ténylegesen megtörtént események nagy hasonlóságot mutatnak a mítoszok elemeivel. Mindemellett Vörösmarty verse nemcsak az árvízi hajósról, hanem a politikai üldözött Wesselényiről is szól. *Az árvízi hajós* értelmezhető az igazságtalanul meghurcolt Wesselényi melletti kiállásként is. 1837. február 13-án kelt, Kölcsey Ferenchez írt levelében az országgyűlési ifjak ellen indított perrel kapcsolatban Vörösmarty így írt: „Ha csak valamennyire becsületesen itélnek, a' vármegyék felkiáltásának köszönhetni, különben alig lehet Pilatus a' világon, ki Krisztus felfeszítésére alkalmasb eszköz volna, mint ők. Verje meg őket a' lelkiisméret halálok óráján."[53] Wesselényihez hasonlóan Vörösmarty is Bártfay László legközelebbi baráti köréhez tartozott, ahol gyakran beszédtéma volt a zsibói báró pere, s Wesselényi rendre kikérte jogvégzett barátai, így többek között Bártfay segítségét is a perrel kapcsolatban.[54] Sajnos Wes-

49 *Jakob Grimm — Wilhelm Grimm*: Német mondák. Pozsony, 2009. 9–10. p.

50 Athenaeum, 1838. május 3. 560. p.

51 Honművész, 1838. május 3. 270. p.

52 *Slíz Mariann*: A tulajdonnév funkciója a görög mitológiában. In: Névtani Értesítő, 35. (2013) 35. szám. 221. p.

53 Vörösmarty Mihály levelezése. Sajtó alá rendezte: Brisits Frigyes. Bp., 1965. 99. p.

54 Bártfay László naplói. Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta: Kalla Zsuzsa. Bp., 2010. 565–583. p.

selényi és Vörösmarty levelezése csak 1845-től maradt az utókorra,[55] azonban a fenti idézetből kitűnik az az indulat, amellyel Vörösmarty az abszolutizmus és annak politikai módszerei iránt viseltetett. Ez alapján elképzelhető, hogy Wesselényi mitizálása mögött a baráti szeretet és a politikai szándék keveredéséből fakadó motiváció bújik meg.

Részletesen megvizsgálva a verset több olyan elemet is találunk, amelyeket a korábban ismertetett elméletek segítségével értelmezhetünk. A katasztrófa arra kényszeríti az embereket, hogy szembenézzenek a halállal, s ez megegyezik Karen Armstrong a mítoszok keletkezésének okairól alkotott gondolatmenetével. Vörösmarty — a valós viszonyoknak megfelelően — nemcsak a halált, hanem az odáig elvezető utat is szemléletesen ábrázolja versében.[56] Mindemellett a Lévi-Strauss által felismert alapvető ellentétpárok is fontos szerepet kapnak *Az árvízi hajós* történetének kibontakozásában. Az 1838-as pesti árvíz eseményeinek irodalmi feldolgozásaiban rendszeresen visszatérő, alapvető elem a „zsiványok" és a szegények segítségére sietők ellentéte.[57] Az egymással szemben álló (Osiris Helyesírás 1307. p.) felek — a jót Vörösmarty esetében Wesselényi képviseli — ugyanabban a szituációban vannak, ugyanazzal szembesülnek, azonban másképp reagálnak az eseményekre, s máshogy viszonyulnak a bajba jutottakhoz. A későbbiek tekintetében fontosnak tartom kiemelni, hogy *Az árvízi hajós*ban a negatív oldalon ekkor még emberek állnak Wesselényivel szemben.[58]

Az Ernst Cassirer által vizsgált szimbólumok szerepe az utolsó olyan elem, amelyet Vörösmarty versében a mítoszértelmezések felhasználásával elemezhetünk. A Wesselényi által megmentett idős nő hirtelen fiatal lánnyá változik, s ez a jelenség első látásra csupán metamorfózisnak tűnhet, amely szintén a mítoszok

---

55 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Mikrofilmtár, 8769. mikrofilm (KMÁL, 250/154 Wesselényi Miklós levelei — V)

56 „Hol népes ház-sorok / Jegyzék az útakat / Most vad moraj között / Fut gyilkos áradat. / Rémséges jaj kiált / Ingó falak megől; / Rémesb a hallgatás / Midőn a ház bedől; / S omlott házak felett, / Élők - s halottakon / Örvényesen kereng / S zúdúl el hab habon"... / „Még jő s megyen hajó; / De ő már nem kiált: / Tűr s várni láttatik / A borzasztó halált." *Vörösmarty Mihály*: Az árvízi hajós. In: Vörösmarty Mihály összes költeményei. Szerk.: Horváth Károly. Bp., 1998. 346–348. p.

57 Wesselényi naplójában is találkozunk azokkal, akik csak pénzért voltak hajlandók kiszabadítani az embereket az omladozó házakból, így Vörösmarty és az őt követő szerzők egyaránt megtörtént, valós alapokkal rendelkező eseményeket írnak le.

58 „S im sajka jő s rohan / Az áradat taván; / De aki rajta űl, / Embertelen zsivány. / Nem emberélet az, / Miért ő eveze: / Tiltott vagyont keres / Szentségtörő keze. / S szivetlenűl az agg / Nő mellett elsuhan; / Mert egy batkát nem ér / Mind, ami rajta van." *Vörösmarty M.*: i. m. 347. p.

alapvető eszközeként ismert. A Jótétemény szavai azonban már a mitizálás folyamatának következő állomását jelzik, hiszen a vigasztaló sorok mögött a költő jósként tárja elénk Wesselényi életének tragikumát: a hiábavalóságot. A Jótétemény szimbólumának értelmezéséhez — ha elfogadjuk Cassirer állítását — értelmezni kell az adott viszonyokat. Egy 1838. április 7-én keletkezett titkosrendőri jelentés szerint: „mindenki fel van háborodva a pesti tanács ellen… Mikor az árvíz tombolt, nem gondoltak a mentésre és pusztulni hagyták az embereket. Ezért akarják a jurátusok és az ügyvédek báró Wesselényi Miklóst mindenki fölé emelni, és azt a hírt terjesztették, hogy már elejtették perét."[59] A Jótétemény bátorításként is értelmezhető mondanivalója egyrészt a közvélemény szolidaritásának megtestesítőjeként is értelmezhető, hiszen ahogy a fenti idézet is mutatja, sokan hősként tekintettek a báróra, s kiálltak mellette. Másrészt azonban, ha figyelembe veszszük Cassirer gondolatmenetének azon elemét, hogy a szimbólumok az egész világot igyekeznek modellezni, egy nagyon pesszimista, már-már elkeseredett világszemlélettel találkozunk. Vörösmartynál ugyanis Wesselényi hiába menti meg az embereket a haláltól, hiába diadalmaskodik erkölcsi síkon a „zsiványok" felett, saját életéért folytatott küzdelmében, perében nincs esélye a győzelemre. A költő egy olyan világot tár olvasója elé, ahol a rossz, a gonosz nem kapja meg méltó büntetését, s a pozitív szereplő kénytelen lesz elviselni az emberek megvetését. Ismerve Wesselényi életének eseményeit — perének elvesztését, megvakulását és a beteg báró fokozatosan csökkenő politikai befolyását — az árvízi hajós emlékezetének alapjaként tekinthetünk a Jótétemény szavaira. A történelmi emlékezet szempontjából ugyanis Vörösmarty költeménye magasabbra emelte Wesselényit, mint korábban a közvéleményben élt: tragikus hős lett. „Az erők szembeállítása olyan, hogy a hős maga remélheti ugyan győzelmét, de ez a győzelem eleve lehetetlen" — olvashatjuk a Magyar Irodalmi Lexikon vonatkozó szócikkében.[60] Az árvízi hajós emlékezetének alapjaként szolgáló szimpátia ebből a tragikumból fakad, amelyet Vörösmarty Mihály alapozott meg a köztudatban.

Karen Armstrong és a Grimm-testvérek mítoszértelmezési elméleteit már nem *Az árvízi hajós*, hanem Jósika Miklós 1841-ben megjelent *Vész és üdv* című kisregényének elemzésénél hívhatjuk segítségül. A történet főszereplője Váczy Kálmán, a szélhámos és léha fiatalember, akit betörés közben ér el az árvíz. A szerző Wesselényit a Szabadító névvel illeti, aki még éppen jókor

59 *Szilágyi Ferenc*: Az árvízi hajós. Az 1838-i nagy pesti árvíz 150. évfordulóján. In: Nyelvünk és kultúránk. 19. évf. (1988) 71. szám. 14. p.

60 Magyar Irodalmi Lexikon. 3. kötet. Főszerk.: Benedek Marcell. Bp., 1965. 420. p.

talál rá Kálmánra, s megmenti őt. Az esemény hatására a főszereplő teljes jellemváltozáson megy keresztül, ahogy a mű végén nagybátyja mondja: „A' fiu megtért."[61] Jósika történetében tehát a Szabadító már nemcsak az emberek életét menti meg, hanem tanít is. Jakob és Wilhelm Grimm szerint a mítoszok lényege a felnőtteknek szóló tanítás, ami ebben az esetben Váczy Kálmán viselkedésének és életfelfogásának teljes változásában fedezhető fel. Emellett azonban ide kapcsolódhat Karen Armstrong gondolata is, miszerint a mítoszok meg akarják mutatni az embereknek, hogyan találják meg helyüket a világban. A kicsapongó életet élő, örökségére pályázó ifjú Váczy annak köszönhetően, hogy kapzsiságától vezérelve meg akarta lopni gyámját, majdnem életét vesztette. Jósika azonban ad egy második esélyt szereplőjének a Szabadító révén ahhoz, hogy jó útra térjen, és megtalálja helyét a világban.

Később is voltak olyanok, akik az árvízi hajós történetéből, s ezen keresztül Wesselényi életéből tanultak vagy tanulni akartak, de legalábbis remélték, hogy mások így tesznek. Ady Endre tervei szerint el akart menni a zilahi Wesselényi-szobor 1902. szeptember 18-i leleplezésére. Végül azonban nem tette meg; úgy látta, az esemény résztvevői nem látták meg a báró személyében a követendő példát, akitől sokat tanulhatnának. Mint cikkében kiábrándultan írta: „Fadrusz mester talán öntudatlanul szatírát faragott. Isteni gúnyolódás az a szobor, de még meg is ríkathatja a lelkeket… Wesselényit ma nem értik már… Az ünnepen nem lesz lélek, csak szó."[62]

Ezek tehát azok az alapvető jellegzetességek, amelyek miatt az árvízi hajós történetét akár modern mítosznak is nevezhetnénk. Ha azonban megvizsgáljuk a Wesselényi-emlékezet későbbi elemeit, azt láthatjuk, hogy a Vörösmarty versében is megjelenő jó-rossz ellentétpár egyik tagja nagy változáson ment keresztül az 1838 áprilisában előadott műhöz képest. A *Kárpáthy Zoltán* lapjain Wesselényit már fizikálisan misztifikálva láthatjuk, aki „fél kezével képes feltartani a dűlő háztetőt, s másikkal kiragadja az alélt veszendő népet."[63] Jókai tehát már az emberfeletti tulajdonságokkal rendelkező mitológiai hősökhöz hasonlítja Wesselényit, s elképzelhető, hogy ennek révén jött létre az a később rendszeresen előforduló, bevetté vált kép, miszerint az árvízi hajós már nem a zsiványokkal, az emberekkel, hanem az árvízzel harcol. A fizikailag misztifikált alak már a

61 *Jósika Miklós* Vész és üdv. In: Jósika Miklós regényei. 20. kötet. Pest, 1844. 146. p.

62 *Ady Endre*: Wesselényi. In: Ady Endre publicisztikai írásai. Első kötet. Válogatta: Vezér Erzsébet. Bp., 1977. 483–484. p.

63 *Jókai Mór*: Kárpáthy Zoltán. 1. kötet. Bp., 1963. 228. p.

természettel, a rombolással és a halállal vív csatát, s a küzdelemből győztesen kerül ki. Ez a kép elsősorban az ünnepi beszédekben és újságcikkekben jelenik meg. „Amit ő a rémületes esemény alkalmával tett, az a csodával volt határos. Mintha a »gyilkos áradattal« való küzdelemben csak kedvét találta volna.” — írja a *Vasárnapi Újság*ban megjelent Jó nemtő című cikk szerzője.[64]

Az Ady Endre kapcsán már említett zilahi Wesselényi-szobor 1902. szeptember 18-án megrendezett avatási ünnepségen elmondott beszédekben is felfedezhető a fentiekben leírt retorikai jelenség.[65] 1942 szeptemberében helyezték vissza eredeti helyére Zilahon a Fadrusz János által készített Wesselényi-szobrot, amelyet korábban ismeretlenek ledöntöttek. Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter az ünnepségen elmondott beszédében a korábbiakban látott példákhoz hasonlóan Wesselényit és a természetet állította egymással szembe: „A pesti árvíz alkalmával ő volt a híres árvízi hajós, aki a magyar élet megmentése érdekében szembe mert szállni az elemek haragjával.”[66] Ahogy az előbbi idézetek is mutatják, az árvízi hajós emlékezetben megjelenő alakja már több, mint ember: a szó szoros értelmében természetfölötti lény, aki az árvízzel is meg tud küzdeni, sőt diadalmaskodni is tud felette.

Mint láthattuk, Wesselényi Miklós személye a 19. században több neves irodalmárt is megihletett, akik egyaránt hozzájárultak az árvízi hajós mitikus alakjának kialakulásához, közismertté válásához, formálódásához. Az 1838. évi pesti árvíz 100. évfordulója alkalmából jelent meg Gáspárné Dávid Margit *Az árvízi hajós* című műve, amely regényes formában foglalta össze a zsibói báró életének történetét. A szerző forrásként a korszakban ismert történeti irodalmakat használta fel. Több helyen is találkozhatunk a regényben egy-egy Wesselényi életével kapcsolatos levéltári forrással, azonban korábban már mindegyik kiadásra került, elsősorban Kardos Samu két kötetre rúgó monográfiájában.[67]

Az árvízi hajós Trócsányi Zsolt által említett szobra ma is áll, s nem csak a pesti Belvárosi Ferences Templom falán lévő domborművön vagy a *Kárpáthy Zoltán*

---

64 Vasárnapi Újság, 35. évf. 13. sz. 1888. március 25. 208. p.

65 Beöthy Zsolt beszédében így fogalmazott: „… most, íme, a természet ádáz elemei ellen száll harcba és győz.” Emlékkönyv a nagy Wesselényi Miklós báró zilahi szobrának leleplezési ünnepségéről. Szerk.: Ifj. Kapus Sámuel. Zilah, 1903. 29. p.

66 Wesselényi Miklós szobrának visszahelyezése Zilah főterén. Filmhíradó, 1942. szeptember. Online elérhető: http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=4776 Legutolsó megtekintés ideje: 2015. szeptember 9. 8:57

67 *Gáspárné Dávid Margit*: Az árvízi hajós. Bp., 1938.

lapjain találkozhatunk vele. Az utókor szülöttei a szó szoros értelmében tanulni tudnak történetéből. Ligeti Róbert *Az árvízi hajós* címet viselő rövid füzete, amely az Olvass magadnak! sorozat részeként jelent meg, kifejezetten az általános iskola első osztályába járó gyermekeknek készült. A kiadvány Wesselényi életének néhány közismert elemét használja fel, hogy ezzel is segítse a kisgyermekeket az olvasás gyakorlásában.[68]

Az árvízi hajós alakja 1838-as születése óta a magyar történelmi emlékezet szerves részét képezi. Az irodalom mellett a modern pedagógia is hasznosítani tudja figuráját, így arról is gondoskodik, hogy a jövő generációk is ismerjék őt. Ez viszont nem jelenti azt, hogy teljes mértékben ismerjük Wesselényi személyiségét, gondolkodását, életútjának minden fontos állomását, eseményét. Vannak még kérdések, amelyek válaszra és tisztázásra várnak Wesselényi Miklóssal, az emberrel kapcsolatban.

68 *Ligeti Róbert*: Az árvízi hajós. Bp., 2010.

SOMOGYI LÁSZLÓ

AZ 1872–1873. ÉVI KOLERAJÁRVÁNY ORVOS- ÉS KULTÚRTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

Bevezetés

Magyarországon 1831 és 1893 között hat kolerajárvány pusztított. Ezek közül az 1872–1873. évben pusztító kolerajárvány volt az utolsó, középkorias formában pusztító epidémia. Ekkor mintegy 450 ezren betegedtek meg, ebből csaknem 190 ezer ember halt meg a járvány során.

Magyarországra észak felől érkezett a betegség: tömeges formában 1872 őszén (Rahón) jelent meg, és a hivatalos források szerint csak 1874 januárjában múlt el végleg.

A hatóságok és az orvosok mindent megtettek — adminisztratív és gyógyászati eszközökkel egyaránt — annak érdekében, hogy meggátolják a járvány terjedését. Az adminisztratív védekezés körébe tartozott a súlyosan érintett területekre járványorvosok kinevezése, valamint a fertőtlenítő szerek elérhetővé tétele mindenki által díjmentesen.

Az említett erőfeszítések a falusi lakosság körében nem mindenhol találtak elfogadásra. Az okokat keresve nem szabad elfelejtenünk, hogy ebben az időszakban fejlődésnek induló, és lassan kibontakozó műveltségi viszonyok sajátos helyzetet teremtettek az egészségügy vonatkozásában is. A népi gyógyító tudomány együtt élt (sokszor a más téren művelt ember tudatában is) a racionális orvostudománnyal.[1] A falusi lakosság döntő többsége még mindig ellenségesen tekintett az orvosokra és az orvostudományra, így aztán gyakran fordult elő, hogy nem vettek igénybe az orvosi segítséget vagy nem fogadták meg az orvosok tanácsát. A falusi népesség és a falusi gyógyítók által alkalmazott gyógyítást illetően a babona, a mágia, valamint a tapasztalati úton megszerzett tudás keveredett.

1 Magyarország története 1848-1890. II. kötet. Főszerkesztő: Kovács Endre. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 1426. p.

A források típusai

A témában fellelhető források alapvetően három csoportra oszthatóak. Az első csoportba a járvány alatt készült, a megyei adminisztráció különféle szintjein keletkezett jelentések (szolgabírói, járás orvosi, tiszti főorvosi, alispáni) tartoznak. A képet azoknak a miniszteri biztosoknak a jelentései teszik teljessé, akiket a védekezési munkálatok megyei szintű koordinálására a belügyminiszter nevezett ki a járvány által leginkább sújtott megyék élére. Ezen biztosok közül akadt olyan is, aki munkája befejeztével megírta a járvány során szerzett orvosi tapasztalatait, meglátásait. A kutatás során hasznosnak bizonyultak a nagyobb törvényhatóságok területén megjelenő sajtótermékek. Ezekben általában az adott törvényhatóság közgyűlése által, a járvány megfékezésére hozott rendelkezések szerepelnek, de a közéleti hírekben gyakran olvasható a különféle „csodaszerekről" szóló híradás.

A második csoportba a néprajzi gyűjtések során szerzett eredmények tartoznak. Ezek a nem feltétlenül korabeli keletkezésűek, hanem az etnográfusok által gyűjtött, akár a 20. század második feléből származó adatok is lehetnek. Hitelességük nem kérdéses, mert a népi gyógyászat az évszázadok során nem, vagy csak alig változott.

Végül a harmadik csoportot azok a felvilágosító céllal keletkezett írások jelentik, amelyeket a kor mindinkább felvilágosító szellemének megfelelően jelentek meg. Az 1870-es években a nép felvilágosítását szolgáló művekre kiírt pályázatokon keletkezett munkák elszórtan sok érdekes adatot tartalmaznak a népi orvoslásról, valamint a babonákról.

Jelen dolgozat a teljesség igénye nélkül, mintegy pillanatfelvételként szeretné bemutatni az 1872–1873. évi kolerajárvány alatti hivatalos és népi (archaikus) gyógymódokat. Ezeket egészíti ki a járvány alatt vagy után megjelenő kezelési próbálkozások közül néhánynak a bemutatása — melyek közül némelyik a kuruzslás határát súrolja –, valamint a falusi lakosság a járvány alatti magatartásának, a betegséghez és a beteg emberhez való viszonyának vizsgálata.

Népi gyógyászat alkalmazása a járvány alatt

A népi gyógymódok közül a korábbi évszázadokra visszatekintve számos analógiát találhatunk. A népi gyógyászat évszázados mozdulatlansága, állandósága segít a védekezési módok felderítésében. Bizonyos növények gyógyító és megelőző erejébe vetett hit masszívan jelen volt a falusi társadalomban.

Egyértelműnek látszik, hogy a népi gyógyászat terén, a járványok ideje alatt (is) különös jelentőséggel bírt a fokhagyma, mint gyógyszer. Ez a növényt rend-

kívül sokoldalúan használták a népi gyógyászatban. A kolera esetében ez történhetett folyadék formájában, ekkor más növényekkel (borssal, lestyán gyökerével) ecetbe keverték, és az így kapott folyadékkal kenték meg a beteget.[2] A fokhagyma használatáról rendkívül érdekes adatokkal szolgál Oláh Andor.[3] Az általa 1953 és 1968 között gyűjtött anyag szinte visszarepíti a kutatót a vészterhes 1873-ik évbe. A gyűjtés már csak azért is rendkívül értékes, mert az adatszolgáltatók egy része nagyszülei, esetleg szülei révén még hallott a szóban forgó kolerajárványról. A beszámolókat olvasva kiderül, hogy a fertőzés elleni védekezésben a fő szerepet az ecet, a fokhagyma és az égetett szesz (pálinka) játszotta. A források alapvetően háromféle módját adják meg a fokhagyma kolera elleni felhasználásának: 1. Kenésre használni. 2. Ugyanezt a folyadékot belső használatra alkalmazni. 3.Égetett szesz és nyers fokhagyma együttes fogyasztása. Ez utóbbi úgy történt, hogy a nyers fokhagymát pohárba tették, és arra töltötték rá a pálinkát.[4] Az arányok tekintetében nem volt határ: mindenki annyi fokhagymát és szeszt ivott meg, amennyit csak tudott.

A pálinka és a borókafenyő (Juniperus communis) magjának együttes használatáról tudósít egy 19. század végi forrás. E szerint a Felvidéken *„kolerás időkben közönséges pálinkába ily magot tesznek.”*[5]

A fokhagyma mellett a másik védekezési mód a füstölés volt. Ezt a módszert — gyakran kombinálva az ecettel való megkenéssel — már évszázadokkal korábban is használták, például pestis ellen.[6] A fertőtlenítésre, valójában inkább a beteg elhelyezésére szolgáló helyiség levegőjének felfrissítésére alkalmazták a fenyő gallyait.[7] A már idézett, Felvidékről származó adatközlés szerint a *borókafenyő magját* használták füstölésre, a betegszoba levegőjének megtisztítására kolerajárvány idején.[8]

---

2 *Magyary-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek III. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. Budapest, 1931. 195. p. (A továbbiakban *Magyary-Kossa*, 1931.)

3 *Oláh Andor*: Szemelvények Békés megye népének járványtani megfigyeléseiből, elképzeléseiből. In: Orvostörténeti Közlemények. Szerkesztette: Antall József, Buzinkay Géza. Supplementum 7–8. 1975. 259–273. p. (A továbbiakban *Oláh,* 1975.)

4 *Oláh*, 1975. 266. p.

5 *Márton József*: Növénynevek a nép nyelvében. Ethnográfia. III. (1892) 1. sz. 56. p. (A továbbiakban *Márton*, 1892.)

6 *Magyary-Kossa*, 1931. 204. p.

7 *Hoppál Mihály–Törő László*: A népi gyógyítás Magyarországon. In: Orvostörténeti Közlemények. Szerkesztette: Antall József, Buzinkay Géza. Supplementum 7–8. 1975. 13–177. p. 35. o.

8 *Márton,* 1892. 56. p.

Egyéb módszerek is megállapíthatók a forrásokból. Így például a hasmenés felléptekor azt darával, főtt, aszalt körtével próbálták csillapítani.[9]

A modern orvoslás válasza a kihívásra

Az egészségügyi hatóságok elsősorban a megelőzésre helyezték a hangsúlyt a járvány elleni küzdelemben. A hatóságok megtiltották a tömeges gyülekezést, felhívták a figyelmet lakószobák szellőztetésére, rendszeres takarítására.

A hatóság a kor mércéjéhez képest fejlettnek mondható propagandával is igyekezett támogatást nyújtani. Egy 1871-ben, a Belügyminisztérium által kiadott ismeretterjesztő füzetecske nyolc pontban foglalta össze a kolera legfontosabb tüneteit. Ezen túl étrendbeli és életmódbeli javaslatokat is tett arra, hogyan kerüljék el a lakosok a járványt.

1. Elsőként a kolera tüneteit sorolta fel. Fontos, hogy bármilyen csekély mértékű hasmenés is jelentkezik, ne kezeljék azt könnyelműen. Ilyen esetben mielőbb forduljanak orvoshoz. A kapott orvosi utasításokat szigorúan tartsák be. Szigorúan eltiltja a lakosságot a nem orvos által javasolt szerek használatától.
2. Az irat részletesen leírja a kolerás beteg tüneteit (kékes bőr, hasmenés, megváltozott hang, vizelet megszűnése stb.). Tanácsot ad, hogy az orvosi segítség megérkezéséig mit kell tenni a beteggel: fektessék meleg ágyba, itassanak vele meleg székfű (chamomilla), méhfű (melissa) vagy borsmenta (mentha piperita) forrázatot.
3. A járvány ideje alatt a potenciális fertőző gócok fertőtlenítését (desinfectio) javasolják a lakosságnak. Erre a legalkalmasabb módszer 1, 5–2 lat[10] vasgálic 1 meszely[11] vízben feloldva, amit az árnyékszékbe vagy az emésztőgödörbe kell önteni naponta. Ezt a mennyiséget egy lakóra számították. Ugyanígy kellett fertőtleníteni azokat az edényeket, amelyekben a kolerás beteg széklete vagy más exkrementum került.
4. Fontos a lakások tisztán tartása és naponkénti szellőztetése. Kerülni kell a lakások zsúfoltságát a fertőzés elkerülése végett.

---

9 *Chyzer Kornél*: Népszerű oktatás a choleráról. Budapest. 1874. 27. p. (A továbbiakban *Chyzer*, 1874.)

10 1 lat=17, 50 gramm

11 1 meszely= 0, 42 liter

5. Mértékletességet javasol étel-ital fogyasztása terén.
6. Kerülni kell a meghűléssel végződő helyzeteket.
7. A test egészségének megőrzésében elengedhetetlen a nyugodt alvás. Kerüljék az éjszakai kicsapongásokat.
8. Az embert megóvja a bajtól a lelki nyugalom. Törekedni kell a lelki békességre, kerülendő a bosszúság, a félelem és az aggodalom.[12]

A fertőtlenítés módját egyébként nem tudták egyértelműen kiválasztani, miután nem ismerték magát a kórokozót sem. A tapasztalatok szerint a karbolsav, a karbolsavas vagy fenilsavas mész, illetve a vasgálic-oldat hoztak némi eredményt.[13]

A gyógyszerekről szólva az egykorú orvosi források is megemlítik, hogy speciális gyógyszer nem létezett.[14] Alapvetően két hagyományos gyógyszert használt a kor orvostudománya: a mákonyt (ópium) és a kámfort.[15]

Ha valaki már megkapta a betegséget, a hasmenést a már említett opium tinctura (mákonyfestvény) alkalmazásával próbálták enyhíteni. Ezt szigorúan meghatározott rend szerint kellett a betegnek adagolni. A kámfort éterrel keverve használták. Ezeket egyenlő részben vegyítve 6, 8, vagy 10 cseppes adagolással adták felnőtteknek a hányás gyakoriságától függően.[16] Gyerekeknél ez a mennyiség 4–5 cseppben volt megállapítva.[17]

A Hajdúkerületben német orvosok által javasolt klórvíz tett jó szolgálatot. Az ezzel kezelt esetek jóval enyhébb lefolyásúak voltak, és a források szerint egy sem végződött halállal.[18]Az összetétel tekintetében furcsamód a cseppfolyós anyagot grammban adták meg. E szerint a gyógyszer összetevői 15 gramm klórvíz 120 gramm lepárolt vízben 4 gramm egyszerű szörppel ízesítve. Ebből a beteg óránként 10–15 grammot vett be.[19]

---

12 Magyar Nemzeti Levéltár-Országos Levéltára (=MNL-OL) Belügyminisztériumi iratok 1867–1944. K 150. C. Általános iratok. 1. Iratok. IV. kútfő, 11. tétel. 182. csomó (1872) (=K 150-IV-11). 3507/12. Népszerű oktatás a cholera járvány tárgyában (1871. szept. 20.) 116-119. f.

13 Magyar Nemzetei Levéltár-Pest Megyei Levéltára. (=MNL-PML) IV.376. Pesti alsó járás főszolgabírájának közigazgatási iratai. (=IV.376) 3. doboz. 2708/1873.

14 *Dr. Grósz Lipót*: Az 1872–73. évben uralgott cholerajárvány keletkezése, terjedése és lefolyása. Budapest, 1874. 46. p. (A továbbiakban *Grósz*, 1874.)

15 *Chyzer,* 1874. 30. p.

16 *Chyzer*, 1874. 31. p.

17 *Chyzer,* 1874. 34. p.

18 *Grósz,* 1874. 47. p.

19 Uo.

Jó hatásúnak bizonyultak a feketekávé és a szénsav. A különféle savanyúvizek (főleg a vastartalmúak) is gyógyszerként szolgáltak. A gyomorfájdalmakra mustárlisztből készült pépnek a hasra való helyezését is alkalmazták. A kezelés különösen figyelmet igényelt az égési sérülések elkerülése miatt.[20]

„Harmadik utas" megoldások

Az ebbe — ha mondhatjuk — csoportba tartozó találmányok, kísérletek …nem választhatóak élesen szét a népire és a modernre. Egyaránt megtalálhatóak a „műkedvelő" felfedezők által létrehozott szerek és a hivatásos orvosok kísérleteinek eredményei. E szerek vagy módszerek esetében nem beszélhetünk hatékonyságról a kolera elleni harcban, hiszen magát a betegséget okozó baktérium nem pusztították el. Az esetenként megmosolyogtató megoldásokból szeretnék néhányat bemutatni.

Az orvoslást hivatásszerűen űzők körébe sorolható Vezekényi István, a gyöngyösi kórház igazgató főorvosa a Belügyminisztériumhoz intézett beadványa szerint a kolerás megbetegedéseket vízgyógyászat segítségével kívánta gyógyítani. A módszer alapgondolata az volt, hogy a hideg vízkúra megkezdésekor minden további belgyógyászati kezelést meg kell szüntetni. A fürdőkúrát pezsgő bor itatásával kombinálta, bár tapasztalata szerint a jó vörös bor is hatásos. A beteg teljes testét hideg vízbe helyezték negyedórára, majd jó alaposan bebugyolálták. Vezekényi szerint három fürdésénél több nem volt szükséges a gyógyuláshoz. A főorvos a Belügyminisztériumnak 1873. augusztus 9-én Gyöngyösről írt levelében megemlíti, hogy jelenleg is kísérletezik a fürdővel. Eddig 11 betegen alkalmazta, ebből 10 meggyógyult, 1 meghalt. A Belügyminisztérium az Országos Közegészségügyi Tanács véleményét is kikérte az ügyben, amely Vezekényi eljárását mellőzendőnek tartotta. Indoklásában megjegyezte, hogy a kolera gyógyítása hideg vízzel nem újszerű, illetve a *„a hideg víz alkalmazása súlyos estekben nem célszerű és csakis a kolera egyes eseteiben eredményez javulást."*[21]

Érdekes elképzeléssel állt elő bizonyos Thumsen, schlesswig-holsteini nyugalmazott katonatiszt. Találmányát a Belügyminisztériumhoz 1874 nyarán — tehát már jóval annak elmúltával — terjesztette be a kolera megszüntetésére. Sajnos a levéltári anyagból hiányzik az irathoz csatolt füzet. Ennek hiányában ne-

20 *Chyzer*, 1874, 31. p.

21 MNL-OL K 150. 1873-IV-11-33637.

hezen meghatározható Thumsen találmányának lényege, amely körülbelül abban ragadható meg, hogy *„a fémek a levegő elegyét részben elnyelvén, ebből ezen a cholera, úgymint más betegségek megszüntethetők."* Találmányának szabadalmáért 14 millió forintot kért, ami igen szép summának számított. A Belügyminisztérium — talán ezért is — felkérte az Országos Közegészségügyi Tanácsot (OKT), mondjon véleményt Thumsen munkájáról. Válaszában az OKT elnöke Thumsen állítását „badarnak" jellemezte, azt teljesen mellőzendőnek és elutasítandónak tartotta. Dr. Kovács szerint a beküldő soha nem látott még kolerát, illetve fogalma sincs a vegytanról és a természettudományokról.

A járvány alatt a sajtó is kivette részét a különféle „alternatív" gyógymódok és vele együtt gyógyszerek köztudatba hozatalából. Ilyenről tudósít a *Kecskemét* című újság egyik száma. A rövid cikkben a kolera megelőzésére és távoltartására egy mákony-, paprika-, rebarbara-, fodormenta- és kámfor-tinktúrából álló folyadékot javasol az újság. A kotyvalékból 10–20 cseppet kellett cseppenteni egy evőkanál vízbe. A szert az Egyesült Államokban találták fel, kedvező hatása empirikus alapokon nyugodott. Kiszerelése — a leírás szerint — igen praktikus, hiszen a cseppek tárolására szolgáló üvegcse mellényzsebben is elfért.[22]

A falusi lakosság viszonya a betegséghez

A betegségekhez való viszony esetében a nép körében szinte általánosan tapasztalható jelenség volt, hogy saját testi erejét túlbecsülte. A kolera esetében sem volt ez másként: amíg nem jelentkeztek a kibírhatatlan görcsök, addig a betegek nem feküdtek ágyba. Sokszor orvosi segítséghez is már csak akkor folyamodtak, gyógyszert is csak akkor vettek be, amikor már egyértelműen késő volt.[23]

Érdekes 20. századi párhuzamokra és adalékokra lelhet a kutató Illyés Gyula: Puszták népe című, 1936-ban íródott szociografikus művében. E szerint nem szívesen ejtették ki a „beteg vagyok" mondatot, a betegágytól pedig kimondottan irtóztak. Arra, aki fényes nappal ágyban feküdt munka helyett, úgy tekintettek, mint a „bélpoklosra": az illető szinte kiírta magát a közösségből.[24]

---

22 Cholera-gyógyszer Amerikában. Kecskemét, 32. szám. 1873. augusztus 10.

23 *Kátai Gábor*: Orvosi tapasztalatok az 1873-ik év nyarán hazánkban dühöngött cholera-járvány idejéről. Debrecen. 1874. 10. p (A továbbiakban *Kátai*, 1874) .

24 *Illyés Gyula*: Puszták népe. Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1987. 273. p. (A továbbiakban *Illyés*, 1987.)

Korabeli forrásokból ugyanez köszön vissza. Chyzer Kornél, Zemplén megyei tiszti főorvos írja, mit válaszoltak neki a parasztok a járvány alatt. Az orvosi javaslatra, miszerint célszerű lenne ágyba feküdni a betegség miatt, kétféle elutasító választ adtak. Az egyik szerint azért vártak az ágynyugalommal, mert nem akarták megadni magukat olyan gyorsan a betegségnek. A másik magyarázat az volt, „minek feküdjön le, hiszen kint melegebb van, mint a szobában."[25] Hasonlóan viszonyultak az orvosok által a beteg számára előírt étrendbeli utasításokkal. Azokat nem tartották meg, és gyakran nehéz, nem a beteg gyomrának való ételeket (paprikás krumpli, pörkölt) adtak. Az orvosi számonkérésnél azt válaszolták, a beteg nagyon legyengült állapotban van és fel kell táplálni.[26]

Külön szót érdemel **a** gyógyszerekhez való hozzáállás. Előfordult olyan eset, hogy az árnyékszékek fertőtlenítésére adott szereket nem az árnyékszékbe öntötték, hanem megitták. Természetesen az ebből eredő megbetegedést, netán halálesetet az orvosok számlájára írták. Kátai Gábor, aki többek között Pest megye miniszteri biztosa is volt a járvány alatt, bemutat egy esetet, amely jól példázza a falun élők miért tekintettek úgy az orvosokra, mint megmérgezőikre. Ebben a főszereplő a kolerásoknak rendelt, görcsök enyhítésére rendelt mákkivonat — opium tinctura — volt, amelyet cseppenként kellett volna a betegeknek adagolni. Mivel a nem bíztak a sötétes színű folyadékban, odaadták egy kiskutyának, várva, milyen hatással lesz rá. Az állat persze felfordult az egy üvegnyi ópiumtól, mire a nép azt a következtetést vonta le, hogy az orvosok meg akarják mérgezni. A bizalmatlanság addig ment, hogy az egyébként teljesen ártalmatlan pezsgőporra (eszméletlen beteg számára rendelték) azt mondták, méreg, „mert különben nem marná egymást olyan nagyon, még hideg vízben is."[27]

A gyógyszerekkel kapcsolatban is találhatunk figyelemre méltó részleteket Illyés Gyula idézett művében. Ebben az olvasható, hogy az orvosok által kiadott gyógyszerekkel szemben olyan mértékű volt a bizalmatlanság, hogy igen gyakran be sem vették vagy nem adták be a betegnek.[28]

A másik véglet az volt, amikor egyszerre vették be azokat a gyógyszereket, amelyek adagolását több napra írták fel. E mellett előfordult, hogy végigjárták a

25 *Chyzer,* 1874. 27. p.

26 Uo.

27 *Kátai,* 1874. 8. p.

28 *Illyés*, 1987. 274–275. p.

falut, és mindenhol, ahol kolera (vagy nem kolera) elleni gyógyszereket tartottak, bevettek valamit a rendelkezésre álló gyógyszerekből.[29]

A hatóságok által elrendelt temetkezési rendszabályokat — a virrasztás megszüntetése, a halottaknak a halottasházba való azonnali beszállítása, a halott mielőbbi eltemetése fakoporsóban, a holttest leöntése mésszel — a falusi lakosság kezdetben egyáltalán nem tartotta be. Sokan fertőződhettek meg a siratás rítusa alatt, amikor a holttestet megérintették, ráborultak vagy megcsókolták. Kátai Gábor miniszteri biztos szerint a járvány áldozatainak ¼-ed része a kolerás halottak körüli virrasztásból, illetve a kolerában meghaltak hulláinak elszállítása során kapta meg a fertőzést. A kolerában meghaltak hullái körüli virrasztás megszüntetését csak a járvány vége felé sikerült a lakossággal megértetni. Ekkor már a másik végletbe estek: volt, hogy nem akadt ember, vagy csak nagyon nehezen sikerült találni valakit, aki hajlandó volt koporsóba helyezni az elhunytat.[30]

Néhány beszámolóban olvasható, hogy falun egyes családok vagy maga a falu népe hogyan viszonyult a beteghez. Családoknál előfordult, hogy amennyiben nem javult a felírt gyógyszertől gyorsan a beteg állapota, nem adagolták tovább neki előírásszerűen, és nem foglakoztak vele a továbbiakban.[31]

Sajnos az alacsony műveltségi viszonyoknak köszönhetően megjelent vagy inkább felerősödött — az egyébként is a mindennapokat átszövő — kuruzslás és babona. A források rémtörténetbe illő esteket írnak le, amelyek a járvány alatt felmerültek. Ezek a szörnyűségek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a járvány után mind a kormány, mind más szervezetek (például a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók) jelentős felvilágosító propagandába kezdtek. [32]

Az említett esetek közül kettő érdemel különös figyelmet. Temes megye egyik településén történt, hogy egy „csodalátó" ember szerint boszorkány hozta a faluba a kolerát. Elmondása szerint az addig el nem múlik, amíg egy kolerában meghaltat ki nem ásnak a sírjából, és a falu népe nem eszik a szívéből. Sajnos, a járványból eredő világvége hangulat megtette hatását: a falusiak a bíró vezetésével (!) kihantolták egy kolerában nemrég meghalt szerencsétlen holttestét. Ezután kivágták a szívét és elosztották egymás között. Az ügy pikantériája, hogy abból

29 *Chyzer,* 1874, 29. p.

30 *Kátai,* 1874. 19. p.

31 Kecskemét szabad kir. város törvényhatóságának 1873. szeptember 3-án tartott rendes közgyűléséről. Kecskemét, 38. szám. 1873. szeptember 21.

32 Ennek megnyilvánulása volt például a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók által kiírt pénzdíjas pályázat 1877-ben.

sem a „csodalátó" ember, sem a falu bírája nem evett. Az a néhány vakbuzgó, aki viszont ezt megtette, rövid időn belül szintén meghalt. Rövidesen a hatóságok fülébe is eljutott a történet: a „csodalátót" és a bírót letartóztatták, később börtönbüntetésre ítélték.[33]

Egy másik — közelebbről meg nem nevezett — faluban az a hír járta, hogy addig nem múlik el a járvány, amíg egy nemrég meghalt és boszorkánynak hitt öregasszony testét ki nem ássák és arccal lefelé fordítva el nem temetik újra. Erre is akadtak vállalkozók: a rothadó tetemet kiásták, majd hasra fordítva visszatemették.[34]Az ország más településeiről is érkeztek hírek hullagyalázásról, amelyeket babonás hitből kiindulva követtek el.

Inkább a néprajz kutatási körébe tartozik az a korabeli megfigyelés, miszerint a paraszti hiedelemvilág a különféle kríziseket mintegy antropomorfizálta, emberi, néha állati testbe öltöztette. Így a kolerát (de más járványos betegségeket, éhínséget is) a néphit valamilyen kiaszott, sovány, töpörödött embernek látott, aki csak a beavatottaknak mutatkozott meg testi mivoltában. Ez a lény vidékről vidékre vándorol és csak sűrű erdőkben tart pihenőt.[35] Általánosan elterjedt volt a nép körében, hogy a kolera a boszorkányoknak köszönhető, megjelenési formája pedig változatos volt: lehetett állat, ember (például öregember, de egyes vidékeken a kocsira felkéretődő kisgyereket tartották a kolera megjelenítőjének). A betegség megtestesülésére remek példa egy Debrecen környékén megesett történet. Ekkor egy furcsa, emberszerű lényt láttak a város környékén kószálni, amiről a helyiek úgy hitték, hogy az maga a kolera. Később sikerült elfogni és agyonverni. A tetemet diadallal vitték a városba, ahol gyorsan kiderült, hogy a legyilkolt „kolera ördög" nem volt más, mint egy, a városban tartózkodó olasz vándorcirkuszos néhány nappal korábban megszökött majma.[36]

Az állati vagy emberi formán túl néha természeti jelenségek formájában testesült meg a kór a paraszti képzeletben. Egy felvidéki faluban egy idős asszony fekete felhő formájában látni vélte a kórt. Nemcsak, hogy látta, de elmondása szerint „beszélt" is vele. Társalgását a kolerával csak némi elemózsia juttatása fejében volt hajlandó elárulni a falusiaknak: a felhő megígérte neki, nem bántja

33 *Varga János*: Babonák könyve. Arad, 1877. 36. p. (A továbbiakban *Varga*, 1877.) A szerző könyvében azt írja, hogy az eset — 1874-ben! — a Temesvári Törvényszék iratai között is megtalálható.

34 *Varga,* 1877. 36. p.

35 *Varga,* 1877. 37. p.

36 *Varga J.*: i.m. 37. o.

a falut. A hálatelt falusiak még több élelemmel bocsátották útjára a ravasz öregasszonyt.[37]

37 *Varga J.*: i.m. 37. o.

BODOVICS ÉVA JUDIT

ÁRVIZEK ÉS ÁRVÍZVÉDELEM MISKOLCON A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN*

Problémafelvetés, célkitűzés

A katasztrófák azon jelenségek közé tartoznak, melyek mindig is felkeltették az emberek figyelmét, megragadták képzeletüket. Ennek ellenére társadalomtudományos vizsgálatuk sokáig váratott magára, csupán a 20. század második felében a szociológia és az antropológia jóvoltából indul meg új szemléletű kutatásuk.[1]

A történeti katasztrófakutatással sem volt ez másképp; sokáig a geológia és a klimatológia szolgálólányaként volt értelmezhető, vagy legjobb esetben is csupán egyszerű leírásokkal szolgált a megtörtént eseményekről. Szerencsére az elmúlt évtizedekben önálló tudományággá nőtte ki magát, s az utóbbi időkben elsősorban az antropológiai szemlélettől megtermékenyítve, izgalmas kérdések megválaszolása érdekében kutatja a régmúlt idők szerencsétlenségeit.[2] Az antropológia hatása abban összegezhető, hogy rávilágított az emberi tényező fontosságára a

---

* A tanulmány az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport munkájának keretében készült.

1 A katasztrófák társadalomtudományos kutatásához többek között lásd *Hoffman, S. M. – Oliver-Smith, A.*: Catastrophe and Culture. The Anthropology of Disaster. Santa Fe, School of American Research Press/Oxford, James Currey, 2002. 3–22. p. (továbbiakban *Hoffman–Oliver-Smith*, 2002.); *Favier, R.*: L'histoire sociale des catastrophes naturelles en questions. Sources et problématiques nouvelles. In: *Favier, R. – Remacle, C.* (eds.): Gestion sociale des risques naturels/Gestione sociale dei rischi naturali. 2007 https://hal.archives-ouvertes.fr/halshs-00375801/document [2011. 03. 28.]; történeti kutatásukról összefoglalásként pedig *Schenk, G. J.*: Historical Disaster Research. State of Research, Concepts, Methods and Case Studies. In: Historical Social Research. 2007. 3. vol. 91–31. p.; *Junja, M – Mauelshagen, F*: Disasters and Pre-industrial Societes: Historiographic Trends and Comparative Perspectives. In: The Medieval History Journal, 10. (2007) 1–2. vol. 1–31. p.

2 Történeti katasztrófakutatás példájaként lásd *Poliwoda, G*: Learning from Disasters: Saxony Fights the Floods of the River Elbe 1784–1845. In: Historical Social Research, 32. (2007) 3. vol. 169–199. p.; *Pfister, Ch – Mauch, Ch* (eds.): Natural Disasters, Cultural Responses: Case Studies toward a Global Environmental History. A hazai történeti katasztrófakutatás egyik első és máig kiváló példája pedig Faragó Tamás (szerk.): A pest-budai árvíz, 1838. Budapest, 1988 Manapság is számos tanulmány lát napvilágot a témában. Lásd például a Korall „Természeti kihívások — társadalmi válaszok" címet viselő tematikus számát (53. szám).

természeti katasztrófák esetén, s a katasztrófát — a diszciplínára jellemző holisztikus szemlélet jegyében — a társadalom, a környezet és a kultúra közötti interakció eredményének tekinti. Sokáig tartotta magát ugyanis a nézet, miszerint a természeti katasztrófa — miként arra az elnevezés is utal — a természeti jelenségek sorába tartozik (lévén hogy azt egy természeti esemény okozza), s ily módon sokkal inkább válhat a természettudományok érdeklődésének tárgyává, mintsem a társadalomtudományokévá. Az antropológusok azonban azt állítják, hogy már a definíció megalkotásához is elengedhetetlen az ember, hiszen katasztrófáról csak abban az esetben beszélünk, ha az emberi közösség(ek)et sújt vagy fenyeget. Emellett nem hagyhatjuk figyelmen és vizsgálaton kívül az ember szerepét a katasztrófák kialakulásában (életmód, megelőző intézkedések hiánya stb.) és a katasztrófák emberekre gyakorolt hatását sem (mentális feldolgozás, tanulási folyamat, újjáépítés stb.).[3] Különösen figyelemre méltóak azok a kezdeményezések, amelyek a városi társadalmak és a katasztrófák kapcsolatát vizsgálják történeti megközelítésben.[4] Ezek a kutatások többek között arra keresik a választ, hogy a természeti csapásoknak kitett területen élő emberek miképpen birkóztak meg a rendkívüli, vagy éppen kevésbé rendkívüli, ám sorozatos természeti csapásokkal (árvizek, földrengések, tornádók stb.). Alkalmazkodtak-e természeti környezetükhöz, és ha igen, milyen módon (pl. megelőző intézkedések, sajátos életmódbeli szokások)? Miként működött a közösség és a városi irányítás vészhelyzetben; hogyan próbálták meg feldolgozni a katasztrofális esetet; tanultak-e a történtekből; hogyan befolyásolta a katasztrófa a település későbbi életét?

Jelen tanulmány ehhez a kutatási irányhoz csatlakozva kívánja bemutatni, hogy a 19. század második felében miképpen birkózott meg Miskolc lakossága a sorozatos árvizekkel és az 1878. évi katasztrófával. Tanulmányunk fókuszában azonban nem az 1878-as „nagy árvíz" áll, hanem azt egy tágabb időintervallumon belül, a miskolci árvízvédelem kontextusában helyezzük el. Habár a lehetséges[5]

---

3 A katasztrófa definíciós nehézségeiről lásd *Oliver-Smith, A.* : „What is a Disaster?" Anthropological Perspectives on a Persistent Question. In: *Oliver-Smith, A.–Hoffman, S.* (eds.): The Angry Earth. Disaster in Anthropological Perspective. London, New York, Routledge, 1999. 18–34. p.; Az antropológiai szemléletű katasztrófakutatásról pedig *Oliver-Smith, A. – Hoffman, S.*: Introduction. Why Anthropolgist Should Study Disasters In: *Hoffman–Oliver-Smith, 2002*, 3–22. p.

4 A katasztrófák és a várostörténet összefonódására jó példa *Masard-Guilbaud, G. – Platt, S.* (ed.): Cities and Catastrophes/Villes et Catastrophes. Coping with Emergency in European History. Peter Lang, 2002.

5 A felhasznált források nem minden esetben utalnak egyértelműen árvíz bekövetkeztére. Néha csupán áradást említenek, ami nem feltétlenül azonos az árvízzel. De az is előfordul, hogy

árvizeket 1845-től 1900-ig gyűjtöttük össze, ezen belül mégis az 1874–1882 közötti időszak az, amelynek alaposabb figyelmet kívánunk szentelni. Ennek két oka van. Egyrészt — lokális szinten — ez az időszak Miskolc történetének fontos korszaka volt, ugyanis miután az 1871. évi községi törvény értelmében rendezett tanácsú várossá vált, a többletbevételeknek és jogoknak köszönhetően a borsodi megyeszékhely egyre inkább polgárosodó város képét öltötte magára: középületek épültek, iskolák nyíltak, ipar- és művelődési egyletek szerveződtek. Másrészt — országos (sőt kontinentális) szinten — ez az időszak a korábbi és a későbbi évekhez képest érzékelhetően csapadékosabbnak bizonyult. Érdemes tehát megvizsgálnunk, hogy mennyiben volt érzékelhető a kontinentálisan mutatkozó éghajlatváltozás Magyarországon, azon belül pedig Miskolcon, s miként tudott megbirkózni a csapadékosabbá vált időjárás kihívásaival a polgárosodás elején járó város.

A továbbiakban két kérdést vizsgálunk meg tüzetesebben annak érdekében, hogy pontosabb képet kaphassunk a városi lakosság és az árvizek kapcsolatáról. Elsőként az árvizek kialakulásában szerepet játszó éghajlati tényezőket mutatjuk be, majd az emberi közbeavatkozás, illetve közbe nem avatkozás szerepét veszszük górcső alá. De mindezek előtt röviden ismerkedjünk meg magával a helyszínnel, az 1870-es évek Miskolcával!

A helyszín: Miskolc az 1870-es években

Miskolc története során mindig is sokat küzdött az árvizekkel. Legkorábbi adataink a középkorból származnak, melyek a települést átszelő patakok szabályozásáról tesznek említést. Mondhatjuk tehát, hogy az árvízkérdés nem az 1870-es években került először napirendre. Ennek pedig a település földrajzi elhelyezkedése az első számú oka. Miskolc ugyanis egy keskeny völgyben, a Szinva patak völgyében fekszik, amelynek legnagyobb szélessége nem haladja meg a két kilométert. Ebbe a szűk térbe szorítottan, a patak két oldalán helyezkedik el a város. Korszakunk idejére a völgy teljes szélességét elfoglalta, s kezdet a környező dombokra felkúszni. A terjeszkedés a későbbiekben már csak hosszanti irányban, azaz kelet–nyugat felé volt lehetséges. Ezen területen zsúfolódott össze közel 24.000 ember, nem számítva a városban ideiglenesen tartózkodókat.

---

csupán a patakok mentén végzett munkálatok alapján következtethetünk egy, a közelmúltban bekövetkezett árvízre vagy áradásra.

A települést, mint említettük, a Szinva patak osztja ketté, amely a hegyi patakok tulajdonságaival rendelkezik, vagyis nagy esésű, heves vízjárású,[6] közepes vízmélysége csekély (0,5m),[7] emellett a hegyekből durva hordalékot szállít. Mindezen tulajdonságok, valamint a nagy vízgyűjtőterület,[8] illetve a térség csapadék- és geológiai viszonyai[9] miatt heves esőzések alkalmával a környező hegyekből, dombokról összegyűjtött vizet hirtelen vezette egészen a város határáig, ahol a csökkenő esés miatt lelassulva, valamint a patakra épült malmok, hidak és egyéb építmények által feltartóztatva kiöntött. Áradását tovább növelte a várost északról határoló dombokról lefutó kisebb patakok vize, elsősorban a Pece pataké, amelynek ágai a város területén torkollottak a Szinvába. A források azt mutatják, hogy a lakosság többé-kevésbé tisztában volt azzal, hogy mely időszakokban számíthatnak nagyobb árvizekre,[10] bár az állandó forrással nem rendelkező, s éppen emiatt

6 A Szinva legkisebb és legnagyobb vízmennyiségének arányszáma alapján (1:500), melyet aszályos időben és árvízkor mért vízmennyiség (m^3/s) alapján számítanak ki, a heves vízjárású vízfolyások közé sorolható. Összehasonlításképpen ugyanezen arányszám a Duna esetében Budapestnél 1:17. (*Trummer Árpád*: Miskolc vízrajzi viszonyai. In *Halmay B. – Leszih A.* (szerk.): Miskolc és Borsod-Gömör-Kishont egyelőre egyesitett vármegyebeli községek. Budapest, 1929. 512–520., 514-515. p.) A patak ezen ingadozó vízjárását valamennyire mérsékelte a 19. század elején megépült hámori víztározó, amely felfogta a nagyobb esőzések idején a hirtelen jött csapadéktöbbletet, valamint aszályos időben a felhalmozott vízkészletből biztosítani tudta a patak folyamatos vízellátottságát. Ugyan a kisebbeknek útját tudta állni, a nagyobb áradásokat a gát sem tudta kivédeni.

7 *Ringer Árpád:* Miskolc történetének földrajzi háttere. In: Kubinyi András (szerk.): Miskolc története 1526-ig. Miskolc, 1996. 17–32. p. 25. p.

8 A Szinva vízgyűjtő területére vonatkozóan eltérő adatokat közölnek az egyes források: nagyságát 159 és 192 km^2 közé teszik. Vö. *Dukay Igor* (szerk.): A Szinva patak állapota. Miskolc, 2005. 9. p.; *Trummer*: i.m. 515. p.; Magyar Nagylexikon. 16. köt. Budapest, 2003. 799.p.

9 A mészkőből álló Bükk hegység a kőzet tulajdonsága miatt nem képes sokáig megtartani a nedvességet.

10 Az egyik Szinva-híd építése kapcsán írta Bársony János miskolci ügyvéd a következőket a helyi lapban: „Hogy a híd kelleténél föllebbre van emelve, és a terhes szekrekkeli közlekedést neheziti, az iga vonó állatot kinozza, ahhoz nem kell commentár. De még is találkoznak; mint hallom, még pedig az igen tisztelt magasabb értelmiségek részéről, a kik annak magasságát pártolják. De bocsássanak meg, legyenek azok tisztelt „Nestor"ok vagy „Veterán"ok mutassák meg, hogy mikor volt romboló víz tavaszi olvadásból. De én természetben probáltam, és gázoltam abban, három izben, hanem azok mindenkor felhő szakadásból eredtek, a mi ha netalán ismét bekövetkeznék, akkor a magas hidnak a tetején fogna elsétálni. Megengedjük még a magasságot is, de másképpen vajjon ha a két hidnak belső részei másfél lábbal emeltettek volna föllyebb, ugyanannyival pedig a felkapaszkodónál lejjebb. Nem annyi víz fért volna el

kiszámíthatatlan Pece, valamint a megszokottól eltérő időjárás sokszor nem várt, olykor tragikus meglepetésekkel szolgált.

Ebben az árvízveszélyes környezetben a település lakossága a népszámlálási adatok szerint dinamikusan növekedett.[11] A lakosság számának emelkedésével az épületek száma is fokozatosan nőtt, de nemcsak lakóépületek, hanem középületek is szép számmal emeltettek korszakunkban. Ez utóbbiakkal ellentétben, melyeket szilárd kőalappal, téglafalakkal és cseréptetővel láttak el, a lakóházak többsége szalmával, gallyakkal kevert sárból (paticsból) épült zsindely-, de leginkább nádtetővel. A gyakori tűzesetek miatt (az egyik legsúlyosabb 1843-ban volt)[12] a városvezetés már régóta tiltotta az éghető anyagok alkalmazását, de a lakosság anyagi viszonyai, valamint a vélhető építőanyag-hiány[13] miatt a városi pátens nem talált értő fülekre.

A város jogállása és vezetése legalább annyira fontos tényezőnek tekinthető az árvizek vizsgálatakor, mint a földrajzi és az épített környezet, vagy a demográfiai folyamatok. Ugyanis általános vélekedés szerint a be nem tartatott szabályok és az elmaradt átfogó mederszabályozás kellőképpen hozzájárulhatott a katasztrófához. Erről egy korábbi tanulmányunkban[14] már bővebben írtunk, ezért most nem kívánunk kitérni a kérdésre.

---

alatta. Lett volna legalább gömbölyű alakja, hol habarék, sártavak meg nem áltak volna. Az állat kinzás is némileg enyhittetett volna." Borsod, 1873. ápr. 10.

11 A lakosság száma 1857-ben 17.913, 1869-ben 21.535, 1880-ban 24.343, 1890-ben 30.444, 1900-ban pedig már 41.075 fő volt. *Szendrei János*: Miskolcz város helyirata, természeti viszonyainak leírása és őstörténelme. Miskolcz, 1886. (Miskolcz város története és egyetemes helyirata. I. kötet) 79–80. p. (továbbiakban *Szendrei*, 1886.); *Szendrei János*: Miskolcz város története, 1800–1910. Miskolcz, 1911. (Miskolcz város története és egyetemes helyirata. II. kötet) 838–844. p. (továbbiakban *Szendrei,* 1911.); *Sebők László* (összeáll.): Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. H.n., 2005.

12 *Fazekas Csaba*: A város és a tűzvész az újkori Magyarországon (a korabeli Miskolc története alapján). In: Bessenyei József, Fazekas Csaba (szerk.): Város és társadalom a XVI–XVIII. században. Miskolc, 1994. 99–112. p.

13 „Valahára lesz tehát még is elégséges építő anyagunk, ugyanis egy uri ember tisztán e szempontból Miskolczra jött lakni, czélja egy tégla gyárat állitani és a közönséget jó téglával ellátni. — Teljesen megvagyunk győzödve, hogy vállalata igen jövedelmező leend, s hogy ha több tégla lesz, ház is több fog épülni Miskolczon, miután a mostani téglaár és hiány mellett csak igen elszánt emberek fognak nagyobbszerű építéshez."Borsod, 1872. ápr. 4. 3. p. továbbá Borsod, 1872. máj. 16.

14 *Bodovics Éva*: Vízhasználat és „árvízi kultúra" Miskolcon a XIX. század második felében. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig. Budapest, Balassi Kiadó, 2014, 439–469. p.

Az 1871. évi közigazgatási törvény a várakozásokkal ellentétben Miskolcot a rendezett tanácsú városok közé sorolta, vagyis továbbra is a vármegyének, mint törvényhatósági joggal rendelkező testületnek rendelte alá. Habár a megye többnyire jóváhagyta a városi közgyűlés és a tanács döntéseit, de a kötelező engedélyeztetés lassította a munkamenetet, s olykor meg is akasztotta. Az önálló intézkedési jogkör hiánya a vízhasználattal kapcsolatos ügyek esetében is éreztette hatását. A város élén 1873-tól 1878-ig Losonczi Farkas Károly állt, akinek alakja és tevékenysége utódjának fényében kissé elhalványult. Az őt követő Soltész Nagy Kálmán ugyanis, aki nem sokkal a tragikus 1878. évi árvíz előtt került hivatalba, 25 éves „regnálásával" kimagaslott a miskolci polgármesterek sorából. Nemhiába kapta a megtisztelő és nagyságát tükröző „újjáépítő polgármester" címet az utókortól.

A természeti tényező

Elöljáróban meg kell említenünk, hogy az általunk végzett éghajlat-történeti vizsgálódások eltérnek az éghajlatkutatókétól: történészként képzettségünk elmarad a terület képviselőitől, vizsgálódásunk pedig évszázadok helyett egészen rövid időszakra koncentrálódik, ráadásul némileg más kérdések érdekelnek minket. Számunkra a legizgatóbb kérdés az, hogy egy viszonylag rövid időszakon belül megváltozott-e oly mértékben az éghajlat, ami a korábbiaktól eltérő kihívások elé kényszerítette az embereket, illetve, amennyiben a kérdésre igenlő válasz adható, abban az esetben mettől meddig tartott ez az időszak?

A kutatás mostani állapotában Miskolcon 1845 és 1889 között összesen 20 árvizet vagy áradást sikerült felderítenünk (1. sz. táblázat). Ezek közül 12 alkalommal fordult elő, hogy legalább az egyik patak biztosan kiöntött, 4 esetben pedig mindkét patak kiöntéséről van tudomásunk.

1. sz. táblázat

Árvizek Miskolcon a 19. század második felében[15]

Év	Hónap	Pece árad	Pece kiönt	Szinva árad	Szinva kiönt
1845	júl.	igen	igen	igen	igen
1846	aug.	igen	igen	?	?
1853	máj.	igen	?	igen	?
1855	máj.	nem	nem	igen	igen
1855	aug.	igen	igen	nem	nem
1872	szept.	igen	igen	igen	nem
1873	jún.	igen	nem	igen	nem
1876	márc.	?	?	igen	igen
1878	aug.	igen	igen	igen	igen
1878	szept.	igen	igen	igen	?
1878	nov.	igen	igen	igen	igen
1878	nov.	igen	nem	igen	nem
1879	febr.	?	?	igen	nem
1879	ápr.	igen	nem	igen	nem
1879	máj.	igen	igen	igen	igen
1881	máj.	igen	?	igen	igen
1885	júl.	igen	nem	?	nem
1887	jan.	igen	nem	igen	nem
1888	febr.	?	?	igen	igen
1888	márc.	igen	?	igen	?

15 A táblázat összeállításához felhasznált források: Magyar Nemzeti Levéltár Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára (=MNL BAZML) IV-1905-a. Tanácsülési jkv.; *Szendrei,* 1886., *Szendrei*, 1911.; *Pfliegler Ferenc*: Életem (Egy miskolci polgár visszaemlékezései: 1840-1918). Miskolc, 1996.; Dobrossy István (szerk.): Szűcs Sámuel naplói. Miskolc, 2003. (A továbbiakban: Szűcs Sámuel naplói)

A kettős megnevezés (áradás és árvíz) használata azért indokolt, mert a felhasznált források nem minden esetben jelzik egyértelműen, hogy az adott esetben az a bizonyos patak megáradt csupán, vagy ki is öntött a medréből. Sajnos ennek eldöntésében az áradást követő munkálatok sem segítenek, hiszen nem szükséges a víznek elhagynia a medrét ahhoz, hogy jelentős károkat okozzon. Emellett az is gondot okozott, hogy nem mindig derült ki, hogy csupán az egyik, vagy mindkét patak kiáradt/kiöntött. Mindazonáltal arra törekedtünk, hogy a lehető legpontosabb képet nyújtsuk a korszak áradásairól és árvizeiről.

Valószínűleg már első ránézésre feltűnik, hogy az árvizek periódusokban,[16] azokon belül pedig rövid időközökben követik egymást. Összesen öt ilyen periódust figyelhetünk meg: 1845–1846 (2 eset), 1853–1855 (3 eset), 1872–1873 (2 eset), 1876-1881 (9 eset), 1885–1888 (4 eset). Annak érdekében, hogy az eddigi megállapításokat megerősíthessük, illetve kontextusba helyezhessük, érdemes összevetni az áradásokat és árvizeket tartalmazó listánkat a korszakban mért csapadékmennyiség alakulásával.

A korszakra vonatkozó csapadék adatsor felállítása azonban korántsem problémamentes, ugyanis Miskolcon csak az 1880-as évek végén állították fel az első mérőállomást, amely a napi csapadékmennyiség mellett a hőmérsékleti és légsúlyadatokat is rögzítette, de a mért adatok töredékesek, csupán néhány évet fednek le. Ezért a miskolci adatok kiváltására a legközelebbi, visszamenőleg egységes adatsorral rendelkező település, Eger adatait használtuk fel. Habár a két település egészen közel fekszik egymáshoz, s domborzati viszonyaik is sok hasonlóságot mutatnak, mégis elképzelhető, hogy számos eltérés mutatkozik a két városban hullott csapadék mennyiségét tekintve. Mindazonáltal a hiányzó források miatt meg kell elégednünk ezzel a lehetőséggel. Eger mellett további két település, Szeged és Budapest éves csapadékmennyiségét vizsgáltuk a korszakra vonatkozóan, de a szegedi adatsor hiányosságai miatt most csak a budapestiek elemzésére térünk ki. Budapest ugyanis az egyedüli olyan település Magyarországon, amely egészen a 18. századig visszanyúló adatsorral rendelkezik.[17] Sajnos arra most nincs lehetőségünk, hogy részletesen belemenjünk a csapadék

16 Amennyiben egy-egy árvízsorozatot több mint 2 év választ el a következő sorozattól, azt különálló periódusként határoztuk meg.

17 Budapest 1841–2000 közötti csapadékadatsorát több adatbázis segítségével a VáraljaMet állította össze (http://www.varaljamet.eoldal.hu). A felhasznált adatok forrása: ZAMG, ECA&D, NCDC, OGIMET. Az 1841–1953 közötti évekre az adatsor pestszentlőrinci állomásra történő homogenizálását és interpolációját a ZAMG (Zentralanstalt für Meteorologie und Geodynamik) végezte el.

adatsorok elemzésébe, pusztán a grafikonon kirajzolódó trendre kívánjuk felhívni a figyelmet. (1. ábra)

1. ábra

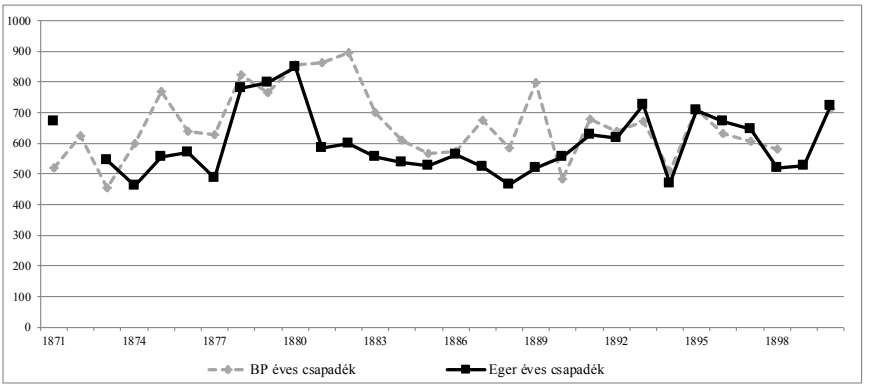

Budapest és Eger éves csapadékmennyisége (1871–1900)
Az adatok forrása: OMSZ meteorológiai évkönyvek; a diagram saját szerkesztés

Az Országos Meteorológiai Szolgálattól származó adatok csak részben támasztják alá a miskolci áradások és árvizek kapcsán végzett eddigi kutatásunkat. A két város csapadékgrafikonja szemlátomást eltérő képet mutat, ugyanakkor néhány közös vonás is megfigyelhető. Ez utóbbiak között említhetjük a korábbi és későbbi évekhez képest kimagasló csapadékmennyiséget az 1870-es évek vége és az 1880-as évek eleje között. Az eltérés e csapadékban bővelkedő időszak kezdetének és végének alakulásában mutatkozik. Míg Budapesten már 1875-től kezdve emelkedni kezd az éves csapadékmennyiség, s egészen 1883-ig tartja is a 700 mm/év feletti szintet, addig Egerben csak 1877 után ugrik meg jelentősen a hullott csapadék mennyisége, hogy aztán az 1880. évi csúcsot követően visszaessen a korábbi évek szintjére.

A csapadék eloszlását tágabb időintervallumban vizsgálva is látszik, hogy 1878–1883 között a többi évekhez viszonyítva jelentősen megemelkedett csapadékmennyiséget mértek. (2. ábra) Annak érdekében, hogy a kapott eredményeket megfelelően tudjuk értelmezni, referenciaként az 1941-2000 közötti időszakot jelöltük ki. (3. ábra)

2. ábra

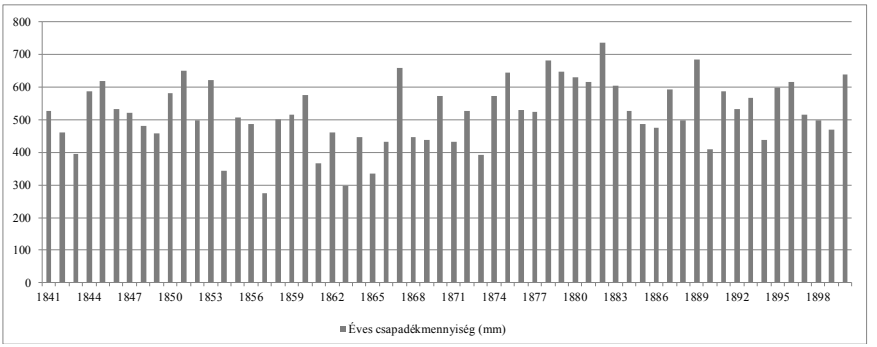

Budapest éves csapadékmennyisége (1841–1900)
Az adatok forrása: váraljamet.eoldal.hu; a diagram saját szerkesztés

3. ábra

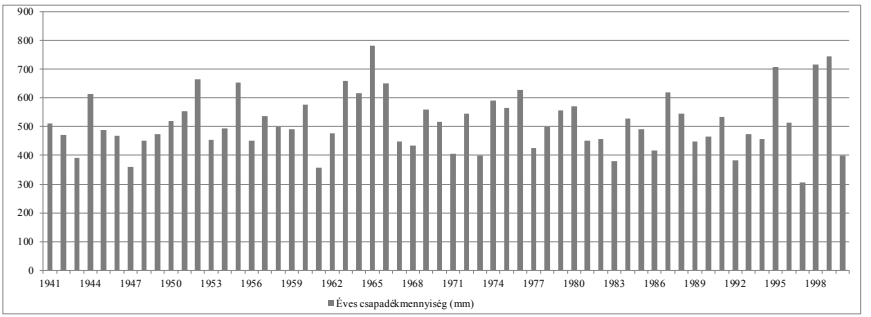

Budapest éves csapadékmennyisége (1941–2000)
Az adatok forrása: váraljamet.eoldal.hu; a diagram saját szerkesztés

1841 és 1900 között átlagon felüli (521 mm feletti) csapadékkal jellemezhető évek száma 30 volt, vagyis az eltelt évek fele átlagon felüli csapadékmennyiséget produkált, szemben a referencia-időszak saját átlaga szerinti (514 mm) 45%-ával. Láthatjuk, hogy az 50% közeli érték az átlagon felüli csapadékmennyiséggel rendelkező évek tekintetében normálisnak mondható. S akkor sem találunk rendkívüli eltérést, ha a 600 mm-nél magasabb csapadékértékkel rendelkező évek számát vetjük össze: ez a vizsgált korszakunkban 13, a referenciaévekben 12. Viszont ha azt vizsgáljuk meg, hogy a referencia-időszakban hány évben érte el a csapadék mennyisége a vizsgálati időszak átlagát, vagyis az 521 mm-t, akkor azt tapasztaljuk, hogy az arány 50–40%-ra módosul, azaz összességében az 1841–1900 közötti időszak átlagban csapadékosabb éveket hozott, mint a száz évvel későbbi évtizedek.

Bár a kutatás szempontjából minket elsősorban a csapadékos évek érdekelnek, a teljesség végett vizsgáljuk meg azokat az éveket is, melyekben egészen alacsony csapadékértéket mértek. Most is nagyon hasonló, pontosabban teljesen megegyező adatokat kapunk: mind a vizsgált korszakban, mind pedig a referenciaévekben 7 évet számoltunk, amely 400 mm-nél kevesebb csapadékkal bírt. Ám ha megnézzük az egyes évekhez tartozó értékeket, az derül ki, hogy míg a referencia-időszakban egyszer sem, addig a vizsgált korszakban kétszer is 300 mm alá csökkent az éves csapadékmennyiség (1857, 1863). Mielőtt arra a végső következtetésre jutnánk, hogy a 19. század második fele a csapadékeloszlás szempontjából szélsőségesebbnek tekinthető, mint a 20. század második fele, meg kell említenünk, hogy a referencia-időszakban négy évben is 700 mm feletti értékkel találkozunk szemben a vizsgált periódus egy esetével (1882). Eddig tehát vizsgálatunkból az derült ki, hogy a két korszakban hasonlóan oszlanak el az átlagon felüli csapadékmennyiséggel bíró évek és a rendkívül alacsony értékkel jellemezhető száraz évek. Továbbá azt is megtudtuk, hogy mindkét időszak hasonlóan szélsőségesnek mondható, ám eltérő irányban: míg a vizsgált korszakban a szélsőség a száraz években jelentkezett, addig a referencia-időszakban a csapadékos évekre volt jellemző. Akkor mégis mivel magyarázhatjuk a 19. század második felének gyakori árvizeit? A választ minden bizonnyal a száraz és csapadékos évek eloszlásában találjuk meg.

Ha összevetjük a két diagramot, azonnal feltűnik, hogy bár 1941 és 2000 között is találunk csapadékosabb periódusokat,[18] egyik sem tartott 3–4 évnél tovább. A vizsgált korszakunk grafikonján ezzel szemben valami rendkívülit látunk: egy

18 1950–1952, 1963–1966, 1974–1976, 1995–1998

olyan, 1874-gyel kezdődő tízéves (!) periódust, melyben minden egyes év csapadékmennyisége az átlagon (521 mm) felüli volt.[19] Ha rápillantunk a miskolci áradásokról és árvizekről készített táblázatra, láthatjuk, hogy a többség 1871 és 1888 közé esik, s ezek közül is 9 eset az 1874 és 1884 közötti tízéves periódusra. Összességében tehát az általunk összeállított lista és a budapesti csapadékmennyiség között korreláció figyelhető meg, vagyis általában véve a magasabb csapadékértékkel bíró években áradásra vagy árvízre került sor Miskolcon. Azért vannak kivételek. Ilyen például az 1844-es, 1850-es, 1851-es, 1867-es, 1870-es, 1875-ös és a rendkívül csapadékos 1882-es év, amikor is Miskolcon eddigi kutatásaink szerint nem öntött ki egyik patak sem. Az 1889–1900 közötti évekre egyelőre nem terjesztettük ki a kutatást, így erre az időszakra nincsenek adataink. Nem csupán az meglepő, hogy az átlagnál csapadékosabb években a források nem tesznek említést áradásokról vagy árvizekről, hanem az is, hogy viszonylag szárazabb években (1873, 1885, 1888) viszont igen. Ez egyértelművé teszi, hogy a budapesti adatsorok pusztán a trend megállapításában lehetnek segítségünkre, ennél konkrétabb kijelentésekhez helyi adatokra lenne szükség, mivel a csapadékviszonyok alakulását a mikroklíma határozza meg.

Eger esetében sajnos nincs módunk adatainkat összevetni egy száz évvel későbbi időszakkal, viszont megnézhetjük, hogy a vizsgált periódusban hogyan oszlott el a csapadék az egyes hónapok között. (4. ábra)

19 Figyelemre méltó az 1885 és 1896 közé eső időszak is, melyben a folyamatosan magas értékeket csupán egy-egy évre szakítja meg egy alacsonyabb értékkel bíró, szárazabb év. Habár ezek a visszaesések csupán egy-egy évre szólnak, mégsem tekintettem ezt a 11 évet egy összefüggő periódusnak.

4. ábra

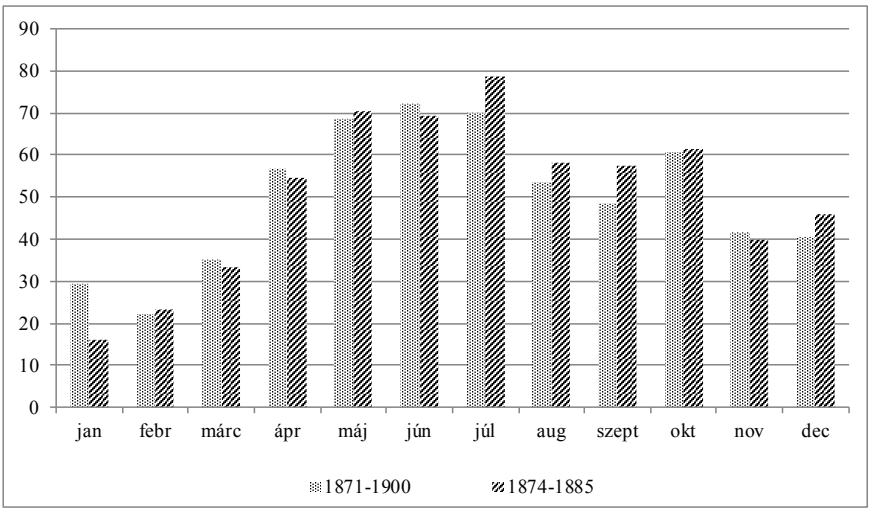

Eger csapadékátlaga havi bontásban (mm)
Adatok forrása: OMSZ meteorológiai évkönyvek; a diagram saját szerkesztés

Magyarországon hagyományosan a legtöbb csapadék május–július között hullik, de a Dél-Dunántúlon megfigyelhető egy őszi (október–november) másodlagos csapadék maximum is. Ennek a megállapításnak az ábránk is megfelel, hiszen mind a vizsgált időszakban (1874–1885), mind pedig a tágabb időintervallumban, amelyet referenciaként használtunk (1871–1900), május–júliusra esik a legtöbb csapadék. Míg azonban a referencia-időszakban a május–júliusi időszak kiegyenlített csapadékátlaggal bír, s augusztustól kezdve — októbert kivéve — csökkenni kezd a csapadék, addig 1874 és 1885 között a kiugróan magas csapadékszinttel jellemezhető július mellett május, valamint a többi nyári és az összes őszi hónap is magas értéket mutat. Tehát ebben az időszakban nem csupán az elvárásoknak megfelelően csapadékos nyarakkal, hanem csapadékos őszi hónapokkal találkozhatunk.

A rendelkezésünkre álló adatokból azt az óvatos következtetést vonhatjuk le, hogy körülbelül az 1870-es évek közepétől 1882/1883-ig a korábbi időszaktól eltérő, megemelkedett csapadékmennyiség figyelhető meg mindkét vizsgált város-

ban. Az eltérés a korábbi és a későbbi évekhez képest szignifikánsnak mutatkozik. A csapadékmennyiség eloszlását illetően pedig azt láthattuk, hogy a kérdéses időszakban, azaz 1874 és 1885 között az elvárásnak megfelelően sok csapadék hullott májusban és júniusban, de magas értéket mutatott még a többi nyári és az összes őszi hónap is. Tehát ezekben az években — átlagban — a csapadékos nyarakat esőben bővelkedő ősz követte. Mind a jelentősen megemelkedett csapadékmennyiség, mind pedig a több hónapon keresztül elhúzódó csapadékos időjárás fokozhatta az árvizek gyakoriságát és súlyosságuk mértékét. Az évszázados intervallumot mutató ábrán pedig azt láthattuk, hogy a csapadékos éveknek ez a sorozata rendkívülinek mondható, mindazonáltal helyi szinten — mint ahogyan azt Budapest és Eger példája mutatja — nem feltétlenül jelentkezett azonos ideig és intenzitással.

Miskolc és az árvizek — az emberi tényező

Az előzőekből láthattuk, hogy az 1870-es évek közepétől kezdve a korábbitól eltérő, évről-évre csapadékosabb időjárással kellett megbirkózniuk az embereknek. Nézzük meg, mennyiben érintette ez a miskolci lakosságot és hogyan reagáltak a kihívásokra!

Azt, hogy egy közösség mennyire hatékonyan képes kivédeni az áradásokból fakadó problémákat, nagyban meghatározza az e téren szerzett korábbi tapasztalat és az ismeret áthagyományozásának sikeressége. Az 1878-as évet megelőző, nagyobb pusztítással járó árvíz több mint egy emberöltővel korábban, 1845-ben következett be. Azok, akik akkor aktívan részt vettek a mentésben, helyreállításban, s pontos emlékekkel rendelkeztek a csapásról, 1878-ra megöregedtek, többségük már meghalt. Az 1878-ban életerős, tevékeny korcsoport fiatalon, gyermekként élte át a borzalmakat. A tanácsülési jegyzőkönyvekből és egyéb forrásokból némileg rekonstruálható a két nagy árvíz között eltelt időszak áradásainak, árvizeinek listája. A táblázatból kiderül, hogy 1845 és 1878 között több áradás/árvíz is történt a borsodi megyeszékhelyen, sőt az 1878-as katasztrófa után sem szűnt meg a jelenség. Az áradások üteme megfelelni látszik a korábban kimutatott csapadéktrendnek: az 1845–48 és az 1874–82 közötti áradásokban bővelkedő időszakot is eseménytelen, az éghajlat-történeti kutatásokból kimutathatóan száraz korszak köti össze. Vajon ez a többéves csapadékszegény periódus képes volt feledtetni az 1845-ös árvíz tapasztalatát és elaltatni a lakosság éberségét?

Vizsgált korszakunkban először az 1873. évi tanácsülési jegyzőkönyvben olvashatunk olyan intézkedésekről, amelyek arra utalnak, hogy az előző év nyarán

(más források szerint szeptemberben), vagy az adott év júniusában bekövetkezett áradás miatt több hidat is újjá kellett építeni, illetve kijavítani, valamint parterődítési munkálatokról is szólnak, melyeket a Szinván és a Pecén végeztek el. A patakok partjának megerősítése érdekében több helyen is fűzfákat ültettek, ahol azonban ez kevésnek bizonyult, ott egymás mellé szorosan levert cölöpökkel állították meg az omladozó partszakaszt. Az év folyamán mederszabályozásra is sor került: a lakosság kérésére a Király-malom melletti Szinva-part egy szakaszán a városi mérnök terve szerint megerősítették a partfalat, itt-ott változtattak a meder vonalán, megszűntették a foglalásokat,[20] s eltávolították a mederben felgyűlt iszapot és kavicsot. Ugyancsak egy nagyobb áradásra utalhat az a tény, hogy a város kénytelen volt a birtokában lévő malomhoz (Városmalom) új zúgót készíteni. Az új szerkezetet csigákkal látták el, amely minden bizonnyal gyorsabb mozgatást tett lehetővé, mint a korábbi, fahengerrel és láncokkal működő változat.[21]

A parterődítési és hídépítési munkálatok a következő évre is áthúzódtak; a Városmalomnál lévő gáthoz a zsilipek újjáépítését is elrendelték, amelyek azonban csak a következő évre készültek el. A város az utóbbi két évben a felhasznált 411 folyóölnyi faanyagon kívül összesen 3850 forintot költött a malomszerkezetek építésére, amely összeg jócskán túllépte a malomból származó remélt éves bevételt.[22] Ezért az is felmerült, hogy talán célszerűbb lenne az épületet más módon jövedelmeztetni.[23] Végül ezt az ötletet elvetették.

Az 1875-ben a Budapesten árvizet okozó nyári viharok Miskolcon „csupán" a görög katolikus templom tornyát döntötték le, áradásról vagy árvízről nincs szó a forrásokban. Talán éppen a viszonylag nyugodt helyzet miatt történhetett, hogy a városvezetés a Szinva-meder kitisztításán törte a fejét. „A jelentésben javasolt azon tisztítási módszer, hogy a víz a Bükkféle malomtól lefelé a malmok zúgóinál felfogatván egyszerre rohamosan becsájtassék le, hogy így az iszap egyrészét is magával vigye, — ez míveletet minden malomnál és az egész vonalon többször ismételtetnék míg a meder a fertőzítő ülepedéstől lehetőleg megtisztúlna, minthogy azonban ezen módszer tulajdonkép csak kísérlet lehet, midőn annak lehetöleg

20 A meder mentén élő telektulajdonosok a patakban hordalékból képződött földhányásokat gyakorta telkükhöz csatolták, használatba vették. Ezeket a földnyúlványokat a szabályozás alkalmával megszüntették, a hordalékot eltávolították a mederből.

21 MNL BAZML IV-1905-a. Miskolc város tanácsának iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek (=Tanácsülési jkv.) 896/1873.

22 Az 1875. évi költségvetésben az előirányzott bevételek között, a 9. tétel alatt, malombér címen mindössze 1030 forint szerepelt. MNL BAZML Tanácsülési jkv. 1108/1874.

23 MNL BAZML Tanácsülési jkv. 332/1874.

mielébb leendő keresztül vitelével r[endőr] kapitányi hivatalunkat megbízzuk, egyszersmind az eljáró küldöttséget útasítjuk miszerint e tárgyban a jövőre nézve gyökeres orvoslási módokról gondolkozzék s a malom tulajdonosok, illetve bérlők s érdeklettek […] behívása, és meghallgatása után ide mielőbb javaslatot tegyen."[24] A „fertőzítő ülepedés" annak volt köszönhető, hogy a városi lakosság a többszöri felhívás ellenére is a két patak medrét használta hulladéklerakó gyanánt, valamint az árnyékszékeket is a medrek fölé kiugróan építették ki. Emellett a Szinva vizére épült több iparág: a tímárok és cserzővargák mesterségük kellemetlen szagú melléktermékeit engedték a patakba, míg a Szinva fölé és mellé települt vágóhidak az állati vért és belsőségeket mosták a vízbe. A Szinvára épült számos malom ugyan nem termelt semmilyen kellemetlen illatú anyagot, ám a malmokhoz tartozó malomszerkezetek és a megannyi háromlábú híd felfogták az üledéket, s egészen egy nagyobb esőzésig a mederben tartották.

Nem könnyű megmondani, hogy a meder karbantartásáért ki volt a felelős. Elvileg, mivel a patakok a város tulajdonát képezték, a város tartozott volna azt rendszeresen tisztítani. A hatályban lévő vízügyi törvényben ezzel szemben az áll, hogy a nem hajózható folyóvizek medre, mint amilyen a Szinva és a Pece is, a folyómeder mentén földet birtoklók tulajdonát képezi fele–fele arányban.[25] Miskolcon azonban csak a parterődítés volt a patak menti lakosok kötelessége, a tisztítás költségeit azok fedezték, akik a vizet használták, vagyis elsősorban a malomtulajdonosok, kisebb részben pedig a tímárok. A költségek közös viselése a gátak és zsilipek építésekor is megfigyelhető volt, hiszen ezeket a szerkezeteknek a hasznát több malom is élvezte. A vita csupán azon folyt, hogy milyen arányban osztozzanak a költségeken. Az 1878. évi árvíz után például a parterődítés költségeit a parttulajdonosok, a mederből a föld kihordását pedig a város vállalta magára, a malomárok esetében viszont a malomtulajdonosok és a tímármesterek 60–40 %-ban osztoztak a kiadásokon.[26]

A hidak is sok gondot okoztak. Miután a két patak fő- és mellékágakkal sűrűn behálózta a várost, számos híd és illegálisan összetákolt átkelő tarkította a városképet. A város szűkében lévén a hidakra fordítható pénzösszegnek, mindig azt próbálta kideríteni, amikor felmerült egy-egy hídnak a javítása vagy éppen

24 MNL BAZML Tanácsülési jkv. 907/1875. Az 1876. év csapadékos időjárása azonban meghiúsította a medertisztításra vonatkozó terveket, s jobbnak látták, ha a félretett 1500 forintot inkább az az évi áradás következtében beszakadt malomárok helyreállítására fordítják. MNL BAZM Tanácsülési jkv. 927/1876.

25 1840. évi X. törvénycikk „Vizekről és csatornákról".

26 MNL BAZML Tanácsülési jkv. 621/1878., 774/1878., 921/1878.

újjáépítése, hogy ki használja leginkább az adott hidat. Sajnos arról hallgatnak a források, hogy miként sikerült ezt megállapítania. A Papmalomnál található híd kapcsán például többéves perlekedésbe bonyolódott a városvezetés a református egyházzal, a malom tulajdonosával, mivel az egyház határozottan megtagadta, hogy fedezze a felújítás költségeit mondván, hogy a hidat nemcsak a molnár, hanem a lakosság is használja. A híd azonban olyan rossz állapotban volt, hogy a város nem tehetett mást, mint engedett, s a költségeket teljes mértékben magára vállalta.[27] Ha pedig valamilyen módon végre sikerült megállapítani, hogy ki milyen mértékben tartozik megfizetni a felmerülő költségeket, többnyire az a helyzet állt elő, hogy a lakosság nem volt birtokában a szükséges összegnek. Anyagi hozzájárulás híján a város viszont csak a legsürgetőbb és legszükségesebb munkákra volt hajlandó pénzt áldozni.

A források alapján kissé kusza kép bontakozik ki előttünk, ami a vízhasználatot és az ún. árvízvédelmet illeti, bár nem igazán találtunk olyan intézkedést, melynek kimondott célja az árvizek elkerülése vagy a pusztítás mértékének csökkentése lett volna. Ha jogilag sikerült is tisztázni, hogy kinek a hatáskörébe tartozik az adott munka elvégzése, a pénzhiány mind a lakosság, mind pedig a város részéről hosszú időn keresztül akadályozta a folyamatos és átfogó fejlesztéseket. Emellett ritkán, de előfordult az is, hogy a vármegye nem hagyta jóvá a város számára előnyös intézkedéseket.[28]

A fordulat éve — 1878

A „nagy árvíz" évének eseményei nem csupán azért hoztak változást a város vízhasználatában, mert a három árvíz után[29] a városvezetés megelégelte a patakok el-

27 MNL BAZML Tanácsülési jkv. 463/1876., 1322/1876., 616/1877., 1027/1877., 1065/1877.

28 Az 1878-as árvíz után az árvízbizottság arra kérte a Papmalom és az Alsó malom tulajdonosait, hogy felülcsapós malomkerekeiket alakítsák át alulcsapósra. Nagy István és Nagy Veronika, az Alsó malom birtokosai, azonban határozottan ellenezték az átalakítást, s megfellebbezték a döntést. Az ügyet az alispánhoz, a malmokkal kapcsolatos kérdésekben illetékes döntéshozóhoz terjesztették fel. Annak ellenére, hogy az országos rendőrfelügyelő is azon a véleményen volt, hogy a malom jelenlegi külső szerkezete közveszélyes, a megye közigazgatási bizottsága mégis meghagyta a malom felülcsapós szerkezetét. Azt viszont legalább sikerült elérni, hogy — ugyancsak az Alsó malomnál — az eddigi állandó gát helyett az új gát „oly modorban fog építtetni hogy árvíz idején a meder fenekére lebuktatható legyen." MNL BAZML Tanácsülési jkv. 1064/1878.; 444/1880., 761/1880., 1042/1880.

29 1878. augusztus 31-e után, szeptember 27-én és november 3-án is árvíz pusztított.

leni állandó küzdelmet, hanem azért is, mert az augusztusi felhőszakadást követő pusztítás oly nagy volt, hogy lehetőséget teremtett az újrakezdésre.

A katasztrofális pusztítás ellenére sem merült fel azonban a városvezetésben, hogy azonnal eltávolítsa a vízimalmokat a Szinváról, hiszen azzal a város gazdasági életében jelentős szerepet játszó malomiparnak befellegzett volna. A vízimalmok ideje egyébként is a végéhez közeledett; a több kerékkel őrlő gőzmalmok fokozatosan átvették az uralmat. Láthattuk korábban, hogy már 1874-ben felmerült, hogy a város malmát egyéb, jövedelmezőbb módon lenne célszerű hasznosítani, ám a megvalósításra nem került sor. A malom végül az 1878-as árvízben olyannyira megrongálódott, hogy szétbontva, részenként értékesítették. Az időközben megvásárolt Király- és Fáy-malmon is túl kívánt adni a város, hogy a helyreállítási költségeket fedezni tudják, de előbb rendbe kellett hozni azokat. A malmok mellett két éven belül kijavították a sérült malomárkokat és a tönkrement zúgókat is.

Az árvíz után hozott intézkedések a korábbitól eltérő szemléletről tanúskodnak: az átmeneti megoldásokkal szemben a maradandókra helyeződött a hangsúly. A hidakat is ebben a szellemben állították helyre: ezután „minden közép láb nélkűl egy merész ivben nyulnak át a Szinva és Pecze medrein”,[30] s a parterődítéseknél is változtattak a korábbi módszereken. A legtöbb helyen továbbra is cölöpözéssel erősítették meg a partfalat, azonban ezúttal arra törekedtek, hogy a javított partszakasz szépen íveljen, s azért, hogy semmi se akadhasson meg a cölöpökben, a fa rudakat a víz felőli oldalról deszkákkal fedték be.

A patakmedret érintő munkálatokon is rajta tartotta a szemét a hatóság; nemcsak a terveket, hanem a kivitelezést is ellenőrizte, s szigorúan tiltott minden olyan átalakítást, amely a meder szűkítését eredményezte volna. Ennek érdekében — immáron sokadszor — elrendelték, hogy szüntessék be a szemét patakokba hordását és távolítsák el a patakok medre felé kinyúló építményeket,[31] valamint szigorúan elutasították a Kis malom tulajdonosának, Jávorszky Ferenczneк a kérvényét is, aki — hogy malmának két kerekével dolgozhasson — a Szinva medrét össze kívánta szorítani.[32]

A meder kellő szélességének biztosításán kívül az is fontos szempont lett, hogy a meder mindig tiszta legyen, ne halmozódhasson fel benne a szemét, iszap és kavics, mely megemelné a vízszintet. Ezért „[m]inden a város terűletén lévő

30 Borsod, 1878. nov. 14.

31 Építkezési szabályok Miskolcz város számára, Miskolcz, 1879. 45.§

32 MNL BAZML Tanácsülési jkv.861/1878.

malom tulajdonosra kötelezőleg ezennel határozatilag kimondjuk, hogy minden malom minden héten egyszer tartozik zúgóit 12 óra hoszán keresztül folyton felhúzva tartatni hogy igy a sebesen lefutó víz az egy heti lerakódást magával ragadván a meder ismét és ismét kitisztitassék úgyancsak ezt tartoznak tenni a nagyobb essők alkalmával az esső tartama alatt mindig és kivétel nélkűl."[33]

A zúgókat úgy építették újjá, hogy azok árvíz alakalmával könnyen és gyorsan mozgathatóak legyenek, illetve kellő mélységben feküdjenek ahhoz, hogy a víz fennakadás nélkül keresztülfolyhasson rajtuk. Továbbá a zúgó felhúzásához használatos kulcsot három példányban készíttették el: egyet kapott a molnár, „ki a felhúzásért mindig első sorban felelős", egyet a közeli ún. sárga fürdő tulajdonosa, egyet pedig a rendőri hivatalban helyeztek el.[34]

Mindezen munkálatok az eltervezett mederszabályozás előkészületei voltak. Az új medervonalak kialakításához több telket kisajátítottak, mészárszékeket bontattak el, s a magántelkek tulajdonosait a patakmedrek megerősítésére kötelezték. Azzal, hogy megszüntették a partmenti kiugrásokat, a hordalékokból képződött szigeteket és a partoldalakat kőfallal vagy cölöpökkel erősítették meg, a meder egyenesebb és akadálytalan lett, így a víz gyorsabban végigfuthatott a városon. A kezdeti nehézségek ellenére[35] a szabályozás többé-kevésbé elérte célját: ugyan a későbbi árvizek egyike sem okozott nagyobb pusztítást,[36] de maga a jelenség továbbra sem szűnt meg.[37]

Végezetül az árvízvédelem kapcsán említést kell tennünk azon gyakorlatról, ahogyan a veszélyre figyelmeztettek, illetve ahogyan a vészhelyzetben cselekedtek. A „vészforgatókönyvre" az 1878-as augusztusi árvizet megelőzően kevés

33 MNL BAZML Tanácsülési jkv.1470/1880.

34 MNL BAZML Tanácsülési jkv. 3/1879. és 132/1879.

35 Az 1881. évi májusi árvíz jelentős károkat okozott a folyamatban lévő helyreállítási munkálatokban.

36 1887-ben a következőket írja Szűcs Sámuel a naplójában: „Januar 7-n estve a Szinva és Pecze nagy vólt, ezek szabályozása a próbát kiállotta." Egy évvel később viszont már arról számol be, hogy februárban „a Belgrád város részben, a Szinva a lakszobákba is bement, - a jégdarabok, és keményre fagyott hótömegek akadályozták-meg, a víz szabad lefolyását […]." Szűcs Sámuel naplói, 286. p., 308. p.

37 Az átfogó mederszabályozás mellett radikálisabb elképzelés is felmerült a probléma végleges megoldása érdekében. Szendrei János, miközben várostörténeti munkájában a Sajó hajózhatóvá tétele mellett érveket sorakoztat fel, megemlíti, hogy a vállalkozás azért is lenne korszakot alkotó a város történetében, „mert ha sikerülne a Sajónál egy állandó kikötőt nyitni, ugy természetes irányt követve a fejlődő város épitkezései is a Sajó felé irányulnának és így a jövő Miskolcz háztömegei lassankint kivonatnának a Szinva és Pecze árteréből." *Szendrei,* 1886. 52. p.

információnk van, miután korábban nem történt hasonló arányú pusztítás, s a források szerint nem is tudtak volna ilyet elképzelni. Annyi bizonyos, hogy a miskolciak minden évben számoltak az árvizek lehetőségével, sőt miképpen azt egy korábbi idézetben olvashattuk, nagyjából azzal is tisztában voltak, hogy mikor milyen méretű árvízre kell felkészülniük. Magas vízállás esetén a molnár feladata volt, hogy a malomzsilipet felhúzza, ezzel engedve szabad utat a hömpölygő víztömegnek. Hogy pusztán figyelmetlenségből és nemtörődömségből vagy önző gazdasági érdekből történt-e, nem tudjuk, de olykor-olykor előfordult, hogy a zsilip lent maradt.[38]

A nagy árvíz után azonban készen álltak az elképzelhetetlenre is. Az árvízkor tanúsított viselkedésről a későbbi árvizek kapcsán született feljegyzések tájékoztatnak, mint például 1879 tavaszán, amikor a patakok kiöntéssel fenyegettek. A következőt írja a *Borsod*: „Az elővigyázatok azonban a hatóság részéről megtétettek, minden hidhoz csáklyás és lámpásos emberek lettek állitva, hogy a torlasz-anyagokat eltávolithassák s ezen kívül a lakosság is felhivatott az ablakok kivilágitására. — Polgármesterünk több izben maga megszemlélte a vizállást, szóval a közbiztonság éber őrködésben nyert kifejezést."[39] Ugyancsak „[n]agy elismeréssel kell nyilatkoznunk a parancsnokoló tábornok Krzisch József úr intézkedéseiről, ki minden egyes laktanyán bizonyos számu katonaságot szolgálatkészen tartott, minden hidhoz egy lámpással ellátott altisztet rendelt s félóránként tétetett magának jelentést a víz növekedéséről, s hozzá személyesen is megtekintette a vad robajjal zuhogó árt."[40] Hasonló intézkedésekre került sor 1880-ban és 1881-ben is.[41]

***

Tanulmányunkban a természeti katasztrófa és a városok kapcsolatának kérdését vizsgáltuk egy hazai város, Miskolc példáján keresztül. A borsodi megyeszékhely

38 „[…] hogy a papmalom az árkában összegyűlendő vizzel, valamint őrőlhessen, a [malom]bérlő a sárga-fürdő mellett levő régi rendszerü zugót ujra beállitotta; de azt már nem tartotta kötelességének: hogy a víz rohamos növésénél megnyissa, és igy az utczai lakosoknak kellett azt reggel kitörni nagy bajjal akkor, midőn már végig vágtatott a viz az utczán és a zugó alig volt megközelithető. Igy lett áldozatává egy ember gondatlanságának ismét egy egész kis városrész […]." Borsod, 1878. nov. 7.

39 Borsod, 1879. máj. 15.

40 Uo.

41 Borsod, 1880. júl. 8. és 1881. máj. 19.

földrajzi elhelyezkedéséből következően a kezdetektől fogva ki volt téve az árvizeknek. Vizsgált korszakunkban több tényező együttes hatásának eredményeképpen megszaporodtak a vízhasználattal, árvízvédelemmel kapcsolatos intézkedések. Ezek azonban — kevés kivételtől eltekintve — átmenetiek, *ad hoc* jellegűek voltak; az azonnali kárelhárításra helyezték a hangsúlyt a hosszú távú célokat szolgáló, hatékonyabb intézkedések helyett. Ennek oka azonban nem csupán a városvezetés erőtlenségében keresendő; legfőbb nehézséget az állandó pénzhiány jelentette mind a város, mind a lakosság részéről. Emellett azt is megemlíthetjük, hogy az 1878-as augusztusi árvizet leszámítva egyik áradás sem okozott akkora kárt, amely fokozott óvintézkedések megtételére sarkallta volna a miskolciakat. Az áradásokra számítottak, s amennyiben szükséges volt, elvégezték a helyreállításokat. Ezzel felkészültek a következő árvízre.

Az időjárás csapadékosabbá válása azonban olyan kihívások elé állította a lakosságot, melynek nem tudott megfelelni, a korábban bevált módszerek kevésnek bizonyultak. Miskolci éghajlati adatok hiányában nem tudunk egyértelmű kapcsolatot kimutatni az árvizek gyakorisága és a csapadék mennyisége között. Az Egerből származó adatok viszont sejtetni engedik, hogy az 1878, 1879 és 1880. évi, szignifikánsan magas csapadékmennyiség közvetlen hatással lehetett az ezekben az években előforduló miskolci árvizekre, a többi árvíznél azonban korántsem egyértelmű a kapcsolat. Elképzelhető tehát, hogy — Egerhez hasonlóan — Miskolcon is csupán az említett három év bizonyult rendkívüli módon csapadékosnak, a korábbi évek viszont átlagos értékeket mutattak. Ez alapján feltételezhetjük, hogy az 1878 előtti árvizek valóban nem voltak jelentősek, mint ahogyan azt a forrásokból kiolvasható „árvízvédelmi gyakorlat” is mutatja.

A 1878-as árvíz éppen ezért sokként hatott; igazi fordulóponttá lett a város történetében, legalábbis ami a vízhasználatot és árvízvédelmet illeti. Az elkövetkező években a legrosszabbra történő felkészülés érdekében eszközölt változtatások végül is kiállták a próbát: bár az árvizek nem szűntek meg, egy újabb „nagy árvíz”-re nem került sor.

BOZÓ BENCE PÉTER

AZ 1908. ÉVI BUDAPESTI KIÜTÉSES TÍFUSZJÁRVÁNY AZ EGYKORÚ NAPILAPOK TÜKRÉBEN

A kiütéses tífuszt (typhus exanthematicus) az ókor óta ismeri az emberiség. A kórokozót először 1901-ben Charles Nicolle, majd 1913-ban Stanislaus Josef Mathias von Prowazek mutatta ki, de csak 1916-ban bizonyította be Henrique da Roche Lima, hogy a betegséget valóban az a baktérium váltja ki, amelyet kollégái fedeztek fel. Az 1908-as járvány idején tehát még lehetetlen volt a célzott védekezés. Da Roche Lima Rickettsia prowazekinek nevezte a mikrobát, emléket állítva Howard Taylor Ricketts és Stanislaus Prowazek orvosoknak, akik belehaltak a patogén baktériummal végzett önkísérletükbe.[1]

Az első tünet a hidegrázással kezdődő-, magas láz. Később megjelennek a jellegzetes kiütések, a tudatállapot elmosódik. A beteget erős és makacs fejfájás kínozza, pulzusa szapora, vérnyomása csökken. Kezeletlen állapotban nagy az esélye a keringés hirtelen összeomlásának s a halál beálltának.

1908 télutóján és tavaszán kisebb riadalmat és szégyenérzetet keltett a kiütéses tífusz felbukkanása a fejlődésére büszke székesfővárosban, mivel az ekkoriban küteges hagymáznak is nevezett betegséget hagyományosan a válságos időszakok és a nyomor megpróbáltatásának tekintették. Még élénk volt a múlt század rengeteg áldozatot követelő kolerajárványainak emléke, így a lakosság attól is retteghetett, hogy ez a küzdelmes időszak tért vissza.

A járvány eseménytörténete

1908 januárjában és februárjában gyanús tünetekkel szállítottak be több beteget a Szent László kórházba a Köztemető (ma Fiumei) úti barakkból és az Alföldi utcai menedékhelyről. Február 21-én a kórház főorvosa, Gerlóczy Zsigmond jelentette, hogy két újabb betegen, egy ápolónőn és egy apácán a kiütéses tífuszt azonosít-

1 *Erdős Gyula — Tóth András*: Rickettsiák okozta megbetegedések. Typhus exanthematicus (kiütéses tífusz). In: A fertőző betegségek járványtana I — III. Szerk.: Jurányi Róbert. Bp., 2005. (A továbbiakban: *Erdős — Tóth,* 2005.) 302. p.

ták.[2] Februárban és márciusban az addig csak a VIII. kerületet sújtó kór átterjedt az V., a VI., a VII. és a IX. kerületre is.[3] A betegek döntően a szegényes és rossz higiéniai körülmények között élő napszámosok, cselédek, szolgák és munkások közül kerültek ki.[4]

A Magyarevits Mláden vezette tiszti főorvosi hivatal azonnal intézkedni kezdett, mialatt folyamatosan nyugtatgatta a közvéleményt. Munkájukat a napisajtó egy része a kezdetektől megnehezítette. A Pesti Naplóban február 25-én közölt Éhtífusz Budapesten című írás,[5] amely az első témába vágó sajtóközlemény volt, kisebb feltűnést keltett, s a benne foglaltakra a következő napokban más hírlapok is reagáltak. Magyarevits Mláden rémhírterjesztéssel vádolta meg a Pesti Naplót. Kezdetét vette az össztűz, amelyet a kedvező eredményeket hiányoló sajtó zúdított az egészségügyi szakigazgatásra, kiváltképp a tisztiorvosokra.

Február utolsó napjaiban Magyarevits takarítást és a további fertőzöttek utáni kutatást rendelte el a menhelyeken. Ugyanekkor tudatta a nyilvánossággal Gerlóczy Zsigmond, hogy a betegség kizárólag szükséglakásokban, barakkokban, menedékhelyeken, zsúfolt és piszkos lakásokban terjed, forrásvidéke pedig feltehetően Galícia, mivel ott januárban hatvanhat esetet regisztráltak.[6] A tisztiorvosok a február 26-án tartott tiszti főorvosi eligazításon ismerkedtek meg a szükséges teendőkkel. Ezek között a legfontosabb a föld felásása és fertőtlenítése, a deszkapadlók és deszkából készült tákolmányok elégetése volt a gócponttá alakult szükségszállásokon.[7]

A megbetegedések néhány napos ritkulása után március 1-én új betegeket kellett fogadnia a járványkórháznak. Kiderült: a kiütéses tífusz makacsul tartja magát, sőt immáron napról napra növeli a betegállományt. Magyarevits doktor március 3-án gróf Andrássy Gyula belügyminiszterrel tárgyalt, a szigorúbb hatósági utasításokról. Március 6-án újabb „bizalmas" tanácskozás zajlott a belügyminisztériumban[8] az óvintézkedések hatékonyabbá tételéről. Magyarevits az egyéni fertőtlenítés elrendelését ajánlotta, szükség esetén akár a karhatalom be-

2 *[Magyarevits Mláden]*: Jelentés a Budapest székesfőváros területén az 1908. év első öt hónapja alatt tömegesebben előfordult kiütéses tífusz (typhus exanthematicus) megbetegedésekről. Bp., 1908. (A továbbiakban: *[Magyarevits],* 1908.) 3. p.

3 *[Magyarevits],* 1908. 7. p.

4 *[Magyarevits],* 1908. 10. p.

5 Pesti Napló. 59. (1908) 49. sz. 8. p.

6 Éhtífusz Budapesten. In: Pesti Napló. 59. (1908) 50. sz. 9. p.

7 Éhtífusz Budapesten. In: Pesti Napló. 59. (1908) 50. sz. 10. p.

8 A tífusz. In: Budapesti Hírlap. 28. (1908) 58. sz. 11. p.

vetésével. A munka során a betegek lakását is csírátlanították, valamint kezelték mindazokat a személyeket, akik a beteggel érintkeztek. A szakigazgatás kizárólag a tífuszbetegek szállítására alkalmas kocsikat kezdett üzemeltetni, s megtiltotta a betegszállítást a közforgalmi járműveken. Magyarevits kiemelte: a legtöbben az Alföldi utcai menedékhelyen és a Köztemető úti szükségbarakkokban betegedtek meg, valamint a tífuszbetegek többsége zsúfolt lakásokból kerül ki, ahol tenyészik a nyomor, a közegészségügyi feltételek nem teljesülnek.

A Budapesti Hírlap március 8-i számának hasábjain egy, a kerületi és a tisztiorvosoknak tartott eligazítás hírére bukkanunk.[9] Az elnök, Magyarevits Mláden és a többi résztvevő, mint például a mentőegyesület, a fertőtlenítő intézet és a bakteriológiai intézet igazgatója a menhelyek szigorúbb ellenőrzésében állapodott meg. Ennek értelmében a tisztiorvosoknak minden reggel hatkor valamennyi menedékhelyet meg kellett vizsgálniuk, kínosan ügyelve arra, hogy előtte senkit se engedjenek ki az ott tartózkodók közül.

Gerlóczy Zsigmond március 12-e körül nyilvános előadást tartott.[10] Gyakorlati intézkedéseket ajánlott: a népes összejövetelek korlátozását, a közintézmények és a népes közterek szellőztetését és a betegek szigorú elkülönítését. Ugyanakkor ő is bírálta a sajtót a „felesleges lárma" keltése miatt, s megerősítette, hogy nem kell tartani a betegség járvánnyá alakulásától.

A hónap első felében néhány lap szenzációként mutatta be három orvos felfedezését: Krompecher Jenő, Goldziher Miksa és Ángyán János állítólag izolálta a kiütéses tífusz kórokozóját.[11] A tudományos erőfeszítésről az Orvosi Hetilap is beszámolt,[12] ám ebben is csak egy be nem fejezett, feltételezésekre következtető kutatásról olvashatunk. A munka — ha egyáltalán folytatták — a későbbiekben sem lehetett gyümölcsöző, a tudománytörténet sem emlékezik meg róla. Időközben a főváros közigazgatási bizottsága is számon kérte Magyarevitsen a tífuszesetek kései regisztrációját, mire a főorvos, akárcsak jelentésében, a diagnosztizáláshoz szükséges orvosi gyakorlat hiányával hozakodott elő, s ezt azzal magyarázta, hogy a kór 1886 óta nem fordult elő Budapesten.[13]

---

9 A tífusz. In: Budapesti Hírlap. 28. (1908) 60. sz. 16. p.

10 A tífusz. In: Budapesti Napló. 13. (1908) 63. sz. 6. p.

11 A foltos tífusz okozója. In: Az Újság. 6. (1908) 60. sz. 16. p.; Az éhtífusz bacillusa. In: Pesti Napló. 59. (1908) 60. sz. 9–10. p.

12 E szerint a kiütéses tífuszt protozoonok okozzák, esetleg baktériumokkal kiegészülve. *Krompecher Ödön — Goldziher Miksa — Ángyán János*: A typhus exanthematicus kórokozója. In: Orvosi Hetilap. 52. (1908) 11. sz. 171–172. p.

13 A főváros és a tífusz. In: Pesti Napló. 59. (1908) 61. sz. 7. p.

Márciusban a belügyminisztérium és a városi elöljáróság több rendelettel korlátozta a főváros életét, hogy az epidémia mielőbb eltűnjön. A belügyminiszter március 10-e körüli határozata[14] kikötötte, hogy az olyan betegeket, akiket otthonukban nem lehet elkülöníteni, kórházba kell szállítani. Az egészségügyi személyzeten kívül más nem tartózkodhatott a beteg közelében, s tilos volt a betegek látogatása, ám az anyáknak meg kellett engedni, hogy — amennyiben óhajtják — gyermekeik mellett maradhassanak. A betegekkel érintkezőket vagy a velük egy lakásban élőket szükség esetén akár erőszakkal is fertőtleníthették. Az egyes eseteket mind a lakosság, mind az orvosok kötelesek voltak jelezni. Arra az esetre, ha a betegség járvánnyá fajult volna, a polgármester olyan épületek felkutatására kapott megbízást, ahol a fertőzötteket nagyobb számban el lehetett helyezni.

Vaszilievits János helyettes polgármester felhívásában utasította a gyakorló orvosokat, hogy még a gyanús eseteket is jelentsék be, valamint annak a lakásnak az ajtaját, amelyben huzamos ideig tartózkodik tífuszos beteg, sárga cédulával jelöljék meg.[15]

A városvezetőség először a ronggyal és csonttal való kereskedést tiltotta meg,[16] majd az ószeresek tevékenységét korlátozta: nem mehettek be olyan házba, ahol tífuszos beteget ápoltak, ugyanakkor az ilyen ingatlanok lakói sem vihettek ki s adhattak el a házalóknak semmilyen holmit.[17]

A Magyarország március 25-én a kerületi elöljárók megállapodásaként mutatott be több, az eddigiekben már ismertetett óvintézkedést, ám ezek között szerepelt egy új rendelkezés is. E szerint a hatóságoknak immáron mosdóeszközökkel kellett felszerelniük a szükséglakások közös hálóhelyiségeit.[18] Az ehhez hasonló híradásokból következtethetünk ezeknek a szállásoknak az elégtelen felszerelésére. Nem véletlen, hogy az újságírók már az első tífuszesetek idején ismét előhozakodtak a szegényeket sújtó lakásnyomor, a zsúfoltság és a hiányos tisztaság témáival.

Az egészségügyi szakigazgatás hatékony munkája vagy a betegség enyhe előfordulása miatt; a ragály áprilisban sokat veszített erejéből, majd májusban el is tűnt. Lehetséges, hogy ezúttal is az epidemiológiában jól ismert jelenség zajlott le: a kiütéses tífusz télen és kora tavasszal a leggyakoribb, mivel az évnek ebben a

14 Védekezés a tífusz ellen. In: Budapesti Hírlap. 28. (1908) 61. sz. 13. p.

15 A tífusz. In: Budapesti Napló. 13. (1908) 61. sz. 6. p.

16 A tífusz járvány. In: Magyar Hírlap. 18. (1908) 63. sz. 6. p.

17 A tífusz. In: Magyar Hírlap. 18. (1908) 66. sz. 12. p.

18 A tífusz. In: Magyarország. 15. (1908) 74. sz. 13. p.

szakaszában laknak a legtöbben fűtött, szűkös helyiségekben,[19] ahol a ruhatetvek vándorlását, s így a fertőződést még könnyebbé teszi a piszkos ruhák viselete. A melegebb idő beköszöntével kiürültek a menhelyek, így egyszerűen megszűnhettek az újabb és újabb megbetegedésekért felelős gócpontok.

Az utolsó jelentős esemény a közegészségügyi bizottság május 3-i ülése volt.[20] Adler Zsigmond kérdőre vonta a városvezetőséget, miért nem hívta össze a bizottságot a kiütéses tífusz ügyében. Vaszilievits János alpolgármester, az ülés elnöke szerint erre azért nem volt szükség, mert az ügyosztálynak, a tiszti főorvosi hivatalnak és a fertőtlenítő intézetnek sikerült elfojtania a betegséget, így az nem fajult járvánnyá. Az ülés legnagyobb elismerését fejezte ki a tiszti főorvosi hivatalnak, továbbá javasolta, hogy a fertőtlenítő intézet alkalmazottai részesüljenek anyagi elismerésben. A jutalmat a fővárosi törvényhatósági bizottság az 1908. július 6-i rendes közgyűlésen szavazta meg.[21]

A járvány sajtója

A korabeli országos és fővárosi napilapok zömét foglalkoztatta az epidémia. A cikkek gyakorisága követte a járvány intenzitását: 1908. február végétől március végéig szinte naponta publikálták őket szerzőik, ám áprilisban a megbetegedések ritkulásával csökkent a számuk, az a néhány utolsó pedig, amely a ragály megszűnéséről adott hírt, május első napjaiban hagyta el a nyomdát. Jelentős hányaduk mindössze pár soros közlemény, többnyire a betegek számának aktuális alakulásáról szólnak, ám bőven akadnak közöttük glosszák is, jellemzően a járvány kezdeti időszakából. Az írások az események előrehaladtával egyszerűen „A tífusz” vagy „Az éhtífusz” címeket kapták.

Mivel nem keletkeztek vagy nem maradtak fenn érdemi levéltári források, a kutatás forrásbázisát az akkori napilapok vonatkozó cikkei és Magyarevits Mláden tiszti főorvosi jelentése képezheti. A kiütéses tífusz előfordulásairól lehetetlen pontos statisztikát készíteni. Magyarevits Mláden tiszti főorvosi jelentésében összesen 201 megbetegedésről, ezen belül 53 halálesetről, vagyis

19 *Erdős — Tóth,* 2005. 304. p.

20 A kiütéses tífusz. In: Az Újság. 6. (1908) 107. sz. 12. p.

21 Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1908-ban tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Bp., 1908. 1316. szám. 441. p.

26,3%-os letalitásról olvashatunk.[22] Két okból is kétséges azonban, hogy ezek a számok teljesen fedik, vagy akárcsak megközelítik a valóságot. Egyrészt az orvosok túl későn, 1908 februárjában ismerték fel a kórt, amely már januártól, talán már 1907 decemberének végétől szedhette áldozatait. Másfelől a napilapok egymás értesüléseit megerősítve tudósítottak a hivatalos szervek elől menekülő, meghatározhatatlan számú betegről, téves diagnózisokról, általában egy kisebb mértékű pánikról. A lakosság szerény megélhetésű és tájékozatlan része valóban nem kis rémületet érezhetett a fertőtlenítő intézet tetőtől talpig gumiköpenybe öltözött dolgozói[23] láttán. A körülmények tehát eleve nem kedveztek a pontos adatfelvételnek.

Ugyancsak a forrásadottságok miatt a járvány súlyosságát is nehezen mérhetjük fel. Az újságok eltérő politikai arculatuknak megfelelően ábrázolták az eseményeket. Igaz, hogy az orgánumok java lojális viszonyult a fennálló igazgatási struktúrához, ám a történtek megítélésében már eltértek: voltak, amelyek csak érintőlegesen írtak a témáról, teljesen megbízva a tisztiorvosok munkájában, míg mások jóval kritikusabb hangot ütöttek meg. A keményebben vélekedő újságírók a szociális érzékenység hiányát rótták fel az egészségügyi szakigazgatásnak, sőt az egész kormányzatnak. Ők úgy vélték, hogy a kiütéses tífusz a fővárosi szegénységügy már régóta meglévő hanyag kezelésének, főleg a lakáshiány negligálásának a következménye, egyben komoly figyelmeztetés is, hogy ezeket a problémákat minél előbb meg kell oldani vagy legalábbis enyhíteni. A lapok csak elvétve reagáltak egymás értesüléseire, felvetéseire, így szerkesztőségek közötti sajtóvita nem alakult ki.

A napisajtónak a kiütéses tífusszal kapcsolatos közleményfolyama néhány nagyobb témában csúcsosodott ki. A tiszti főorvosi hivatal és a Pesti Napló nem értett egyet a betegség elnevezésében. Magyarevits Mláden a nyilvánosság előtt ragaszkodott ahhoz az elmélethez, hogy a közegészségügyi fennakadást nem az éhtífusz, hanem a kiütéses tífusz keltette, míg egy eligazításon nem hivatalos keretek között közölte a tisztiorvosokkal, hogy a kiütéses tífusz súlyosabb betegség az éhtífusznál.[24] Magyarevits Mláden bizonyára úgy gondolkodott, hogy az ismertebb és ennélfogva pánikkeltésre alkalmasabb éhtífusz hírresztelésénél még az idegenül hangzó kiütéses tífusz beismerése is jobb megoldás. A Pesti Napló azonban hangsúlyozta: kiütéses tífusznak valamint éhtífusznak ugyanazt a kórt

22 [*Magyarevits*], 1908. 5. p.

23 Tífuszjárvány a fővárosban. In: Budapest Napló. 13. (1908) 56. sz. 7. p.

24 Éhtífusz Budapesten. In: Pesti Napló. 59. (1908) 50. sz. 10. p.

nevezik. A szerkesztőség a történtek káros elhallgatásának vádjával illette a tiszti főorvosi hivatalt, amely lehetetlenné tette az eredményes védekezést. A hivatal és a Pesti Napló közötti viszony elmérgesedése erre az összekülönbözésre vezethető vissza. Az Új Lap számára ugyanúgy érthetetlen szőrszálhasogatásnak tűnt Magyarevits szándéka, hiszen az ő meggyőződésük is azt diktálta, hogy a kiütéses illetve küteges hagymáz sokkal ragályosabb az éhtífusznál.[25]

Szintén konfliktusforrás volt a kiütéses tífuszesetek járvány avagy nem járvány jellege. A szakigazgatás mindvégig tartózkodott a ragály hivatalos kijelentésétől, ám a napilapok kritikus része ezt az ódzkodást szintén gondatlanságnak minősítette, vagy legalább rámutatott a tiszti főorvosi hivatal állítása és a valós helyzet közötti ellentmondásra.[26] Miközben változatlanul a túlzott társadalmi izgalom elkerülésére törekedtek, a hatóságok azoktól a lépésektől is tarthattak, melyekre a közegészségügyi törvény (1876: XIV. tc.) vonatkozó utasításai a ragály bejelentését követően kötelezték volna őket, mint például a vesztegzár elrendelése kormányzati utasításra a közlekedés és a kereskedelem korlátozásával. A 82. §-ban engedélyezett kényszergyógyítást — mint arra már utaltunk — a járványnyá nyilvánítás nélkül is alkalmazták. A járványügyi bizottság munkatársai akár rendőrökkel is elvitethették az ellenkező fertőzötteket, lakásukat lefoglalhatták, berendezési tárgyaikat fertőtlenítés végett elszállíttathatták.[27] Eltekintve magától a betegségtől, a lakosság leginkább ettől a gyakorlattól rettegett.[28]

A publicisták Magyarevits Mláden és a tisztiorvosi gárda hozzáértését is mérlegelték. Még a visszafogottabb értékelések is inkább kritizálták, mint elismerték a szakemberek teljesítményét. Március közepén az Új Lap arra figyelmeztetett, hogy dacára mindenféle ellenintézkedésnek a tífuszban megbetegedettek száma egyre csak gyarapodik, s ennek oka abban keresendő, hogy a hatóságok későn kezdték felszámolni a kórt.[29] Ugyanezen napilap április 12-én állapította meg, hogy a járvány megállíthatatlanul dühöng, s nem is fog egyhamar véget érni.[30] Van-e azonban esélye annak, hogy pusztán a sajtó elemzésével tárgyilagos ké-

25 Tífuszjárvány Budapesten? In: Új Lap. 7. (1908) 47. sz. 3. p.

26 Néhány példa: Tífusz. In: Alkotmány. 13. (1908) 51. sz. 10. p.; Védekezés a tífusz ellen. In: Budapesti Hírlap. 28. (1908) 61. sz. 12–13. p.; Éhtífusz Budapesten. In: Pesti Napló. 59. (1908) 57. sz. 6. p.; Az éhtífusz. In: Pesti Napló. 59. (1908) 91. sz. 11. p.

27 Tífuszjárvány a fővárosban. In: Budapesti Napló. 13. (1908) 56. sz. 7. p.; Éhtífusz. A veszedelem terjed. A nyomor fészkei. In: Népszava. 36. (1908) 50. sz. 6. p.

28 A tífusz. In: Budapesti Hírlap. 28. (1908) 70. sz. 11. p.

29 A tifusz. In: Új Lap. 7. (1908) 64. sz. 3. p.

30 A tifusz. In: Új Lap. 7. (1908) 86. sz. 3. p.

pet alkossunk Magyarevits Mláden hozzáértéséről? Nem sok, ám árulkodó lehet, hogy a tiszti főorvosnak Az Újság február 26-i számában olvasható nyilatkozata, melyet az a növekvő közösségi izgalom csillapítására adott ki, Bárczy István unszolására keletkezett. Ez a tény az egyéb bíráló sajtóközleményekkel egyetemben, továbbá annak ismerete, hogy a kiütéses tífusz talán nem is az egészségügyi rendelkezések, hanem az enyhülő időjárás miatt szűnt meg, úgy festik le Magyarevitset, mint aki nem mindig tudott lépést tartani az eseményekkel. Ám nemcsak a szűkös forráslehetőségek miatt lenne elhamarkodott a tiszti főorvos elítélése. A fővárosi szegénység akkori helyzete és az orvostudomány hiányos ismeretei a kiütéses tífuszról együttesen teszik kérdésessé: vajon volt-e egyáltalán lehetőség a ragály hatékony kezelésére.

Az egyetlen pont, amelyről szinte valamennyi újság azonosan vélekedett, a járványhoz vezető tényezők sorozata volt. Értelmetlen is lett volna vitatni, hogy a szerény anyagi körülmények között élők lakásínsége, zsúfolt lakóterei és nyomora előbb-utóbb valamely fertőző betegség elburjánzásához vezetnek. Ezzel kapcsolatban az Alkotmány március 1-jén a kórházi helyek hiányát emelte ki: az utcára kerülő betegnek ott is kell meghalnia, még arra sincsen sok esélye, hogy tiszta kórházi ágyon fejezze be életét.[31] A Budapesti Hírlap és a Pesti Hírlap február végi számai — a kiütéses tífusz hivatalos diagnózisával egyidejűleg — arról tájékoztatnak, hogy mind a fővárosi közgyűlésen, mind a polgári szerveződésekben (Társadalomtudományi Társaság) komolyan tanácskoztak az egyre tűrhetetlenebb állapotokat eredményező lakáshiányról.[32] A Népszava részben az ígért munkáslakások megépítését várta el a főváros vezetőségétől.[33] Az Újság tudósításában a Krompecher Jenő, Goldziher Miksa és Ángyán János által minden bizonnyal tévesen leírt kórokozó protozoon a szegények piszkos lakásában tenyészett, s csak takarítással és tisztálkodással lehetett ártalmatlanná tenni.[34]

31 Kevés a kórház. In: Alkotmány. 13. (1908) 53. sz. 10. p.

32 Védekezés a lakásínség ellen. In: Budapesti Hírlap. 28. (1908) 46. sz. 13. p.; A lakásínség. A főváros rendes közgyűlése. In: Pesti Hírlap. 30. (1908) 45. sz. 9–10. p.; A budapesti lakásnyomor. In: Pesti Hírlap. 30. (1908) 49. sz. 6–7. p.

33 Pusztít az éhtífusz. Az egész város fertőzve van. Kórházi mizériák. In: Népszava. 36. (1908) 54. sz. 9. p.

34 A foltos tífusz okozója. In: Az Újság. 6. (1908) 60. sz. 16. p.

Két jellegzetes példa: a Magyarország és a Népszava

A továbbiakban a kiütéses tífuszjárvány súlyosságának és az egészségügyi szakigazgatás munkájának elbírálása alapján két napilapot elemzünk: a szinte közömbösnek ható Magyarországot és a radikális Népszavát.

Az 1893-ban alapított Magyarország az első esténként megjelenő magyar napilap volt.[35] Politikai profilját tekintve a Függetlenségi és 48-as Párthoz tartozott. Harcos ellenzékiségét jórészt Bartha Miklós alakította gyújtó hangú, alkalomadtán bántó szándékú írásaival, s ezekkel legtöbbször az egymást követő szabadelvű kormányokat ostorozta. Bartha azonban 1905-ben elhunyt, így a Magyarország elvesztette jelképes munkatársát. A veszteség illetve az ezt követő években lezajlott belpolitikai változások elbizonytalaníthatták a lapot, bár ez nem feltétlenül magyarázza meg, miért vélekedett a szerkesztőség olyan óvatosan a fővárosi kiütéses tífuszjárványról. Meglehet: a Magyarország szerkesztősége azok közé tartozott, akik egyszerűen nem találták súlyosnak az 1908-ban történeteket.

Az első témába vágó, február 26-i cikk a Tífuszos esetek a fővárosban címet kapta.[36] Szerzője cáfolta a Pesti Napló előző napi nevezetes írásának megállapítását az éhtífusz ragályos fellépéséről. Ugyancsak, az olvasóközönség megnyugtatására idézte Magyarevits Mláden nyilatkozatát a Pesti Napló keltette „indokolatlan lármáról". A Magyarország későbbi hírelemzései is kitartottak a tífusz enyhe előfordulásáról alkotott álláspontnál. Bár megemlítették,[37] mégsem tartották relevánsnak a betegek számának gyarapodását, azt a folyamatot, mellyel más sajtóorgánumok a helyzet komolysága mellett érveltek. A Magyarország folyton eltúlzott félelemről írt, melyet néhány lap gerjesztett, holott valamennyi megbetegedés enyhe lefolyású volt, sok kórházba szállított betegnél pedig nem is a tífusz jelei mutatkoztak.[38] Az Egy „tífuszbeteg" kálváriája[39] cím cikk Goldstein Lajos kereskedősegéd lakás- és bútorlefoglalással járó félresikerült diagnózisával kapcsolatban jegyezte meg: már a legártatlanabb rosszullét is a tífuszra emlékezteti a járványbizottságot. A március 6-i számban ugyan ismételten a kór lassú terjedéséről olvashatunk, ám a cikkíró ennek okaként nem a tisztiorvosok munkáját

35 *Buzinkay Géza*: A magyar sajtó története 1849-től 1948-ig. In: *Kókay György — Buzinkay Géza — Murányi Gábor*: A magyar sajtó története. Bp., 1998. 165. p.

36 Magyarország. 15. (1908) 50. sz. 8–9. p.

37 A kiütéses tífusz. In: Magyarország. 15. (1908) 55. sz. 10. p.

38 A kiütéses tífusz. In: Magyarország. 15. (1908) 54. sz. 10. p.

39 Magyarország. 15. (1908) 58. sz. 7. p.

becsmérelte, hanem a nehezen ellenőrizhető külterületi lakásviszonyokat és az orvosi segítség elől menekülő szegényeket hibáztatta.[40]

A szociáldemokrata párt szócsöveként működő Népszava könyörtelen vádaskodása, végletekből építkező radikális értelmezése nemcsak a Magyarország visszafogottságával, hanem valamennyi más lap szellemiségével is szemben állt. Hozzáállását az tette egyedivé, hogy ürügyként használta fel a kiütéses tífuszt a korabeli Magyarország egész politikai és társadalmi szerkezetének újbóli támadására: válogatott jelzőkkel érzékeltette az arisztokrácia, a nemesség és a nagypolgárság népnyomorító tevékenységét, s hangoztatta alkalmatlanságát az ország irányítására.

Már az első, A nyomor kiütése című február 26-i közlemény[41] a lakásuzsora, a „modern rablólovagok vakmerő garázdálkodása" következményeként tüntette fel a baj kialakulását. Ennél jóval keményebben fogalmazott a február 27-i Dögvész.[42] Írója úgy festette le a betegséget, mint egy Ázsiából és a falvak nyomorából a fényes Budapestre érkezett csapást, hogy ezzel is aláhúzza, mekkora szégyen érte az európaiságára hiú fővárost. Ebből vezette le további állításait: a magyar állam csak a barmok egészségével törődik, az emberekével nem, a hatóságok pedig azért nem fognak igyekezni a tífusz elleni küzdelemmel, mert az csak a szegényeket veszélyezteti, a jómódban valamint tisztaságban élő háziurakat és élelmiszer-uzsorásokat nem. A nyomor nem fog enyhülni, mivel a magyar proletárok által megtermelt élelmet továbbra is külföldre szállítják, így a szerb határzár fenntartásával élelmiszerhiány áll elő. Végül azt a következtetést olvashatjuk, hogy az uzsora és a munkabéremelés folytonos halogatása az ország politikai és gazdasági berendezkedésének természetes következménye, ezért az egész rendszert el kell törölni.

A Népszava némely márciusi cikkét is átszövik az ellenséges megjegyzések. Mivel a tífusz elsősorban a munkásságot fenyegeti, az kénytelen lesz a maga erejéből megteremteni a kultúrállamot, amennyiben a kormány vagy a városvezetőség nem szorítja vissza a ragályt — riogatott lényegében munkásfelkeléssel egy március 3-i közlemény.[43] A napilapot a folyamatos akadékoskodás és a gúnyos stílus tette különlegessé a járvány második hónapjában. A publicisták szánalmasnak

40 A tífusz. In: Magyarország. 15. (1908) 58. sz. 11. p.

41 Népszava. 36. (1908) 49. sz. 7. p.

42 Népszava. 36. (1908) 50. sz. 1–2. p.

43 Pusztít az éhtífusz. Az egész város fertőzve van. Kórházi mizériák. In: Népszava. 36. (1908) 54. sz. 9. p.

tartották a kórházi helyhiány okozta állapotokat:[44] a tisztiorvosok már hiába veszik komolyan a megbetegedéseket, tevékenységük mégsem céltudatos, a helyzet kezelését fejvesztettség és kapkodás jellemzi.[45] A helyszíni fertőtlenítés eredményességét nagyban csökkenti, hogy sokszor órákon át tart, amíg a fertőtlenítő intézet emberei megérkeznek.[46] Másutt azonban az intézet dicséretéről olvashatunk: az alkalmazottak éjjel-nappal teljesítik kötelességüket, így kimerültek, mégis pontosan végzik munkájukat.[47] A Népszava a lakosság hanyagságát is többször kárhoztatta, ezért például a karhatalom bevetését szükségességesnek találta.[48]

Ellentétben olyan katasztrófákkal, mint az 1872–1874-es nagy kolerajárvány, az 1908-as budapesti kiütéses tífuszepidémia nem hagyott nyomot a közemlékezetben, mivel a ragály kiterjedése valószínűleg nem volt számottevő. Bár forrásaink fontos kérdéseket nem válaszolhatnak meg egyértelműen, annyi bizonyos, hogy a tiszti főorvosi hivatal, a fertőtlenítő intézet és az egyéb egészségügyi intézmények munkájával elégedetlenkedő napilapok véleménye ez esetben is szubjektív vagy politikai jellegű volt, s nem a körülmények kiegyensúlyozott megítélése.

44 Uo.

45 Az éhtífusz. Bezárták a zsibárucsarnokokat. Vidéken is terjed a veszedelem. In: Népszava. 36. (1908) 55. sz. 7–8. p.

46 Az éhtífusz. Nincs baj a Teleki-téren. Házalás a beteggel. Beteg vasutas. In: Népszava. 36. (1908) 56. sz. 8. p.

47 Az éhtífusz terjed. In: Népszava. 36. (1908) 58. sz. 7. p.

48 Az éhtífusz. Nincs baj a Teleki-téren. Házalás a beteggel. Beteg vasutas. In: Népszava. 36. (1908) 56. sz. 8. p.

Tartalom

Környezettörténet, természeti katasztrófák, járványok

Kósa László
„Környezettörténet, természeti katasztrófák, járványok” az ELTE Művelődéstörténeti Tanszék oktatási programjában 317

Nagy János
„Harc víz és tűz ellen” — természeti csapások Kiskunlacházán a XVIII–XIX. században 325

Kárpáti Attila István
Wesselényi Miklós és az árvízi hajós 343

Somogyi László
Az 1872–1873. évi kolerajárvány orvos- és kultúrtörténeti vonatkozásai 363

Bodovics Éva Judit
Árvizek és árvízvédelem Miskolcon a 19. század második felében 375

Bozó Bence Péter
Az 1908. évi budapesti kiütéses tífuszjárvány az egykorú napilapok tükrében 397

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, e-mailen keresztül kérjük benyújtani, külön is mellékelve a képeket (jpg) és az ábrákat (pl. xls.).
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

a) *Szerző(–k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

c) A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.

Gerincre kérem rakni: FONS XXII. 2015. 3. sz.